

МУВОЗАНАТНИ ТИКЛАШ

Қуръоннинг ҳокимияти ва суннатнинг
ҳуқуқий ҳолати

REVIVING THE BALANCE

The Authority of the *Qur'an* and the
Status of the *Sunnah*

TAHA JABIR ALALWANI

(ШТ) «Китобларининг қисқача серияси»

МУВОЗАНАТНИ ТИКЛАШ

Қуръоннинг ҳокимияти ва суннатнинг ҳуқуқий ҳолати

Тоҳа Жобир Алалвони

Халқаро ислом тафаккури институти (ИИТ)

Бишкек 2022

УДК 297.18
ББК 86.38-2
Т 63

Китоб ҳомийси:

Халқаро ислом тафаккури институти (ИИТ)

Херндон Виржиния АҚШ

Билимлар интеграцияси институти (ИКИ)

Гуржистон Тбилиси

Китоб муаллифи: Тоҳа Жобир Алалвони

Китобни ўзбекчага таржима қилган: Фарҳад Абдуллаҳ: – Б.: 2022

Китоб муҳаррири: Мирзахидова Муяссар

Ушбу китоб муаллифлик ҳуқуқи билан ҳимояланган. Нашриётнинг ёзма рухсатисиз ҳамда лицензион шартномага асосланган қонуний истисно ва қоидалардан ташқари, китобнинг бирон бир қисми нашр қилиниши мумкин эмас. Ушбу китобда билдирилган қарашлар ва фикрлар муаллиф ёки нашриётнинг фикрларини ақс эттириши шарт эмас. Ташқи ва хорижий web-сайтларда ношир URL манзилларнинг тўғрилиги учун жавобгар эмас ва бундай сайтлардаги материалларнинг аниқ ёки долзарблигига қаролат бермайди.

«Эҳсон Хайрия» жамоатчилик фонди томонидан нашр қилинган.

**Ушбу китоб Қирғизистон мусулмонлари диний идораси томонидан
тасдиқланган №62**

Мувоzanатни тиклаш: Қуръоннинг ҳокимияти ва суннатнинг ҳуқуқий ҳолати (Uzbek)

Тоҳа Жобир Алалвони

ИИТ «Китобларнинг қисқача сериялари»

© Халқаро ислом тафаккури институти (ИИТ)

1444 АН / 2022 СЕ

Paperback ISBN 978-9967-08-966-2

Reviving the Balance: The Authority of the Qur'an and the Status of the Sunnah (Uzbek)

Taha Jabir Alalwani

ИИТ «Books-In-Brief Series»

The International Institute of Islamic Thought (ИИТ)

1439 АН / 2018 СЕ

Paperback ISBN 978-1-56564-984-2

ИИТ

P.O.Box 669

Herndon, VA 20172, USA

www.iiit.org

Барча ҳуқуқлар ҳимояланган

ISBN 978-9967-08-966-2

УДК 297.18

ББК 86.38-2

Халқаро ислом тафаккури институтининг китобларининг қисқача сериялари

Халқаро ислом тафаккури институтининг китобларининг қисқача серияси – китобхонларга асл нусханинг асосий мазмуни тўғрисида маълумот бериш учун қисқартирилган шаклда ёзилган институтнинг муҳим нашрларининг қимматли тўпламидир. Қисқа, ўқишга осон, вақтни тежаш шаклида яратилган ушбу қўшма шарҳлар катта нашрнинг пухта ва диққат билан ёзилган кўринишини тақдим этади ва умид қиламанки, китобхонларни асл нусхани янада ўрганишга рағбатлантиради.

Мувозанатни тиклаш: Қуръоннинг обрўси ва суннатнинг мавқеи 1-суннат, Пайғамбар (С.А.В.)*нинг сўзлари, амаллари билан Қуръон ўртасидаги боғлиқни аниқлайди. Бу муносабатлар турли хил шаклларда тавсифланган бўлиб, турли хил билим ва тажрибаларнинг шаклланишига олиб келиб, шу билан ҳадисшуносларнинг суннатни ўрганиш услубига таъсир қилади. Бинобарин, Исломий мактаблар – ҳам ҳуқуқшунослик, ҳам фалсафий-мунозарали олимларнинг аниқ ҳаётий шароитларини акс эттирувчи *суннат* ривоятларида турли хил қарашларга эга бўлдилар. Худди шундай, маълум бир ривоят қилувчини ишончли ёки ишончсиз деб таснифлаш бўйича фарқлар турли хил ҳуқуқшунослик, теологик ёки фалсафий таъмоилларни акс эттиради, бу бошқаларни маъқуллаш пайтида ривоятчини рад этишга, унга зид бўлганларни рад қилиш ёки қайта талқин қилиш пайтида ҳадисни қабул қилишга ёки қилмасликка, ҳадис ривоятлари мазмунини танқид қилиш мезонларини рад этишга олиб келиши мумкин.

Суннатга қандай яқинлашиш масаласи ҳали Пайғамбаримиз (С.А.В.) даврида пайдо бўлмаган, чунки у ўз издошларига Қуръонга риоя қилган ҳолда унга *тақлид* қилишни буюрган. У уларга Қуръонни қандай қўллашни, унинг таълимотларини аниқ хулқ-атворга айлантиришни ва ҳаётда қўллан-

* (С.А.В.) – *Соллаллоху алайҳи ва саллам*. Аллоҳнинг саломи ва баракаси у билан бўлсин. Муҳаммад (С.А.В.) Пайғамбарнинг исми зикр қилинганда ҳар доим шундай дейилади.

ма сифатида ишлатишни кўрсатди. Қуръон ҳамма нарсани тушунтиради ва Пайғамбаримиз (С.А.В.) мисолида Қуръон таълимотларини қандай қўллашни ҳар томонлама намоёиш этади. *Суннат* мақсадга мувофиқ бўлган амалий ролни бажаришини таъминлаш учун Пайғамбаримиз мусулмонлар жамоатини Қуръондан бошқа ҳар қандай *матн* билан, ҳатто илоҳий ҳокимиятга даъво қилса ҳам, уларни овора қилишдан қайтарган. Бироқ, *суннат* йиғилгандан сўнг, мусулмон жамоати Пайғамбарнинг қилган ишлари ҳақидаги ҳикоялар фойдасига Қуръонни эътиборсиз қолдира бошладилар, бундай ҳикоялар Қуръонни ўз ичига олади деган баҳона билан айтдилар. Кейинчалик улар Ислому қонунлари матнлари Қуръонни ҳам, суннатни ҳам ўз ичига олган деган баҳона билан сунний ривоятларни ислом ҳуқуқшунослиги фойдасига рад қила бошладилар.

Бу китоб Пайғамбар суннати ва Ислому анъаналарини ўрганувчилар ўртасидаги фарқларни, келишмовчиликларни тўғридан-тўғри ҳал қилиш орқали ушбу жиддий муаммога берилган жавобдир. Ушбу китобда Пайғамбар (С.А.В.), *суннат* ва Қуръон ўртасидаги муносабатларни тиклашнинг муҳим вазифаларини олиб чиққан олимларни қўллаб-қувватлаш учун бир қатор мезонлар таклиф қилинган. Пайғамбар суннати Қуръон билан улар орасидаги зиддиятлар ва тўқнашувларнинг олдини оладиган Ислому мусулмонлари ўз кундалик ҳаётларида дуч келадиган долзарб ижтимоий, иқтисодий, интеллектуал ва маънавий муаммоларни самарали ҳал қилишга имкон берадиган тарзда бўлиши керак.

Тоҳа Жобир Алавлони томонидан асл нусханинг қисқартирилган наشري

МУВОЗАНАТНИ ТИКЛАШ: ҚУРЪОН ҲОКИМИЯТИ ВА СУННАТНИНГ ҲУҚУҚИЙ ҲОЛАТИ

ISBN hbk: 978-1-56564-691-9

ISBN pbk: 978-1-56564-690-2

2016-йил

БИРИНЧИ БОБ

Башорат ва Пайғамбарлик вазифалари

Пайғамбар – Расулulloҳ ва инсон сифатида

Худонинг сўнги хабари аввалги барча пайғамбарларнинг тажрибасини камраб олади. Қуръон бизни ушбу учрашувларнинг аксарияти билан таништириб, башорат ва илоҳиёт ўртасидаги фарқлар ҳақида янги имон жамоати бир томондан пайғамбарлик ва ҳаворийлик ўртасидаги фарқни ажратиб олиш қобилиятини йўқотган собиқ халқларнинг хатоларини такрорламаслиги учун ҳукмронлик ва бошқа томондан илоҳийлик, шунингдек, инсон иродаси ва илоҳий тайинлаш ўртасида тақдим этади. Пайғамбар тушунчасига келсак, Қуръонда Ҳаворийнинг инсонпарварлиги ва Худо томонидан буюрилган ҳар қандай амрларга итоат этиши зарурлиги таъкидланган. Ҳаворий одамларни унга ҳаддан ташқари ҳурмат кўрсатишларидан огоҳлантирди. Пайғамбар (*набий*) пайғамбарлик (*нубува*) сўзларининг арабча сўзлари *н-б-* илдизидан келиб чиққан бўлиб, “юксак”, “баланд” ёки “кўтарилган” деган маънони англатади. Аммо, бир пайтлар мусулмонлар жамоати шу қадар ихтилофда эдики, унинг аъзолари Пайғамбарга бўлган муносабатларида ҳаддан ташқари таъсир кўрсатдилар. Кўчманчи араблар орасида баъзилар уни қабила етакчисидан бошқа нарса деб ҳисоблашмаган. Яхудийлар ва насронийлар орасида Пайғамбар тушунчасига қайтсак, пайғамбар бошқаларга кўринмас ғайб шоҳлик ҳақида хабар берадиган илҳом манбаи бўлган. Қадимги иброний тилида Пайғамбар сўзи ҳуқуқий масалалар ҳақида гапирадиган кишига нисбатан ишлатилган. Мусулмонлар орасида *набий* атамаси Худо унга *вахий* қилган кишини англатади.

Ҳаворийнинг арабча сўзи *расул*, *арсала* феълидан келиб чиққан бўлиб, юбориш маъносини англатади. *Арсала* феъли *Сураи Марямда* салбий контекстда ишлатилган, бу ерда Худо шайтоний кучларни қасддан куфр келтирганларга қарши “бўшатиб юбориш” ни англатади. Худо ўзининг пайғамбарларини юбориши ва шайтоний кучларни Ўзининг душманларига қарши қўйиб юборганлиги, шунингдек, (*ирсал*) ўртасида фарқ шундаки, биринчи навбатда, у Ўз Пайғамбарларини бошқаларни келгуси ҳукм ҳақида огоҳлантириши учун юборган. Қуръон Пайғамбар билан ҳаворий ёки хабарчинини ажратиб туради. Пайғамбарга ҳам, ҳаворийга ҳам Худо нозил

қилган хабар келди. Бирок, ҳаворий (*Расул*) га нозил қилинган хабар қонун чиқарувчидир, Пайғамбар (*Набий*) га берилган ваҳийда янги қонун мавжуд эмас. Пайғамбар ёки *Набийнинг* вазифаси бошқаларни ўзларидан олдин келган ҳаворий келтирган хабарга амал қилишга даъват қилиш орқали бошқаларни ўргатиш ва уларга раҳбарлик қилишдир. Пайғамбарлик педагогик миссияни ўз ичига олади, шунинг учун Пайғамбар ўзидан олдинги ҳаворийга бўйсунди.

Қуръон Пайғамбар ва ҳаворий ўртасида яна бир фарқни кўрсатди, араб тилида “*исмаҳ*” деб, бу “илоҳий ҳимоя” деб таржима қилиниши мумкин. Пайғамбарларга бундай ҳимоя берилмайди. Аксинча, бошқа одамлар сингари, уларнинг баъзилари ўлдирилган. Улар, шунингдек, хатолар, унутувчанлик ва итоатсизлик каби инсон камчиликлари, заифликларидан илоҳий ҳимоя билан таъминланмаган. *Исмаҳ* ёки ҳаворийга берилган ҳимоя икки жиҳат билан белгиланади: қотилликдан ҳимоя қилиш ва нозил қилинган хабар сўзларини эълон қилишдаги хатолардан ҳимоя қилиш. Шундай қилиб, *ваҳий* ҳаворийнинг хотирасида ҳам, талаффузида ҳам сақланиб қолиб, шунда бошқаларга етказиш жараёнида хатолар бўлмайди. Ҳаворий хабарни етказиб беришни тугатгандан сўнг, унинг ҳаворий сифатидаги роли тугайди ва пайғамбарлик вазифаси бошланади. Кейин Пайғамбар *ваҳий* қилинган хабарга мувофиқ ҳаракат қилиши, бошқаларга ўргатиши, уларни ўзлари қабул қилишлари ва қўллашларига ундаш керак.

Бирок, башорат пайғамбарнинг инсонийлигини инкор қилмади. Аксинча, бу унга олим ва ўқитувчи ролини берди. Пайғамбар ҳаворий бўлганида, бу унинг инсонийлигини ёки пайғамбарлик вазифасини инкор қилмаган. Аксинча, ўзининг тўлиқ инсонийлигини ва пайғамбарлик ролини сақлаб қолиш билан бирга, у Худонинг буйруғи билан ҳаворийнинг ролини ўз зиммасига олди: “...Мен ҳам сизларга ўхшаган башарман...” (*Каҳф сураси*, 18:110) Бундан ташқари, башорат ўқитувчи мақомини бергани ва пайғамбарлар энг таниқли олимлар бўлганлиги сабабли, пайғамбарлар илоҳий хабарни талқин (ижтиҳод) қилишда энг малакали. Пайғамбар ижтиҳод қилиш билан Худо берган хабарни ўргатиш, ўрганиш ва маълумот тўплаш ҳамда бошқаларни уни қабул ва амал қилишга таклиф қилиш билан шуғулланади. Агар у бошқа томондан ҳаворий бўлса, у унга нозил қилинган хабарни ишлатади. Шу сабабли, Пайғамбар ва ҳаворийнинг ушбу хабарга, ҳимоя турига ва ижтиҳод амалиётига оид учта фарқини ҳисобга олган ҳолда, ҳа-

ворий илоҳий қонунлар нозил қилинган пайғамбар эканлиги, Пайғамбар хаворийга бўйсунганлиги, шунинг учун бу тамойил “Ҳар бир хаворий Пайғамбардир, лекин бир Пайғамбар хаворий эмас”. Башорат вақт ва жойга боғлиқ бўлиб, хаворийлик эса бу ролни бажарган шахс вафотидан кейин оммавий давом этади. Бу фарқни ҳисобга олган ҳолда, Мухаммаднинг пайғамбарлик вазифаси арабларга қаратилган деб айтиш мумкин, унинг хаворийлик вазифаси ҳамма жойда ҳамма учундир.

Қуръонда Пайғамбарлар

Қуръон Пайғамбарларга қандай муносабатда бўлиш ва уларга жавоб беришнинг умумий тамойилларини баён қилади. Қуръон, шунингдек, Исроил ўғилларига келган пайғамбарларни уларга қарши ёлғон айбловлардан тозалайди ва *Анбиё сураси* (21:7-8) да уларнинг тўлиқ инсонийлигини таъкидлайди. Қуръон ҳам, *Суннат* ҳам Пайғамбарларнинг (*исмаҳ*) беғуборлигини тасдиқлайди, чунки бирон бир ҳақиқий Пайғамбар катта гуноҳ қилишга қодир эмас. Ахир, улар юборилган мақсадни бажариш учун, пайғамбарлар *тақлид* қилишга лойиқ бўлиши керак.

Анбиё сураси (21:92) да кўрсатилгандек, Худонинг пайғамбарлари ўзларининг хабарлари, бу хабарларнинг келиб чиқиши, Худога содиқликка даъват қилишлари – олий мақсад ва ўзларини поклашга бағишланган ягона жамоатни ташкил қилиб, ердаги инсоният тараққиётининг асосларини яратишга чакириқ. Қуръон пайғамбарлар ва элчилар ўртасидаги ўхшашлик ва фарқларга ишора қилади. Худди шундай, у улар етказган хабарларда доимийлик ва ўзгарувчанликни, хусусан тўртта муҳим ўлчовлар: таълимот, инсоний кадриятлар ва ахлоқ, илоҳий равишда очиб берилган қонун ва жамиятдаги одамларнинг ўзаро таъсири орқали кўрсатиб беради. Бирок, батафсил ва янги ишлаб чиқилган қонунлар замон ва макон ўзгарувчиликларига қараб бир жамиятдан бошқасига фарқ қилади.

Ислом фикҳининг асосларини ўрганаётган олимлар Пайғамбар (С.А.В.) илоҳий даъватини қабул қилишидан олдин ва кейин қилган ибодатлари қонунлар, урф-одатлар асосида қилинганми ёки йўқми деган саволга нисбатан камида учта тоифага бўлинадилар. Бир гуруҳ олимлар Пайғамбарнинг ўзидан олдин ўтганларнинг маросимлари бўйича ибодат қилганлигини инкор қиладилар. Иккинчи гуруҳ, у илгари урф-одатлар бўйича ибодат қилган деб даъво қилмоқда. Учинчи гуруҳ бу борада фикр билдирмайди. Бу ерда

кийинчилик Куръон мазмунини нотўғри тушунишдан келиб чиқади. Иккинчи гуруҳдагилар, масалан *ал-Анъом сураси* (6:90) га мурожаат қилишди, бу ерда Худо Пайғамбарга “Худа раҳбарлик қилганлар” га эргашишни буюрган. Шунингдек, улар *Наҳл сураси* (16:123) дан иқтибос келтирмоқдалар. Бироқ *Аъроф сураси* (7:158); [Эй Мухаммад] айтинг: “Эй, инсоният! Дарҳақиқат осмонлару ернинг мулки Уники, Ундан ўзга илоҳ йўқ бўлган Худонинг Пайғамбаридирман. У (ёлғиз) тирилтиради ва ўлдиради!” Шундай қилиб, барча хаворийлар ва пайғамбарларга нозил қилинган илоҳий хабар баъзи устунларга асосланади, Худонинг бирлиги, пайғамбарлар инсониятининг тўлиқлиги ва ҳақиқат, уларнинг хабарлари, барча пайғамбарларга нозил қилинган хабарга риоя қилиш учун берилган буйруқ дейишимиз мумкин.

Пайғамбарларга юклатилган вазифалар

Худонинг пайғамбарлари ва хаворийларига топширган топшириқларини улар аниқ ва айtilган тарзда бажаришлари керак. Куръон ўтган пайғамбарларнинг кимлиги тўғрисида тасаввурлари бузилган ўтган диний жамоаларнинг мисолларини келтиради ва улар каби хатоларга йўл қўймаслик тўғрисида огоҳлантиради. У Худонинг барча хабарчиларининг тўлиқ инсонийлигини ва гуноҳсизлигини таъкидлайди, улар кўрсатаётган мўъжизаларнинг маъносини тушунтиради. У пайғамбарларнинг инсоний қобилиятининг чекланган хусусиятига урғу бериб, ўқувчиларига ушбу хабарчилар ва пайғамбарлар кўрсатган ҳар қандай аломатларни фақат шериги бўлмаган ва уларга ўз хабарлари ҳақиқатини тасдиқлаш учун уларга бу мўъжизаларни берган Худонинг иши эканлигини эслатиб туради. Айтинг: [Эй, Пайғамбар]: “Мен ҳам сизга ўхшаган башарман. Менга, албатта, илоҳингиз ягона илоҳдир, дея *вахий* қилинур. Бас, унинг ўзигагина тўғри юзларинг ва Унга истиғфор айтинг!” (*Фуссилат сураси*, 41:6)

Аввалги пайғамбарларга берилган ваҳийлар, уларнинг белгиланган қоидаларига риоя қилиши буйруқ шаклида бўлган. Улар ўз халқларига насихат қилишлари, очиқ таълимотларни қандай амалда қўллашларини кўрсатишлари, шу билан “художўйлик ҳуқуқи” деб номланиши мумкин бўлган нарсаларни қўллашлари керак эди. Уларнинг ҳаётий мисоллари ўзлари учун мақсад эмас, аксинча уларга қилинган ваҳийнинг давоми бўлган. Тавротда Мусо, Ҳорун ва Исроил авлодларига юборилган бошқа барча пайғамбарлар ҳақида айtilганлиги сабабли, бу одамлар шунинг учун ҳам ўз-

ларига ваҳий қилинган нарсаларни одамларга етказдилар. Сўнг улар ваҳий қилинган нарсаларга мувофиқ ҳаракат қилишни маслаҳат бериб, бузилишдан огоҳлантирдилар.

Пайғамбарлар муҳрига топширилган вазифалар

1-сонли вазифа – *Тилавах* (кенгайтирилган хабарни ўқинг ёки кузатиб боринг). Аллоҳ пайғамбарига Қуръонни ўқиш ва етказишни буюрди. Шундай қилиб, бизга *Оли Имрон сураси* (3:164) да: “Дарҳақиқат, Аллоҳ мўминларга ўзларидан Пайғамбар юбориб, неъмат берди. У уларга гарчи олдин очиқ-ойдин адашувда бўлсалар ҳам, Аллоҳнинг оятларини (*ятлу ғалайҳим аятиҳим*) тиловат қилиб беради, уларни поклайдир, китоб ва ҳикматни ўргатур”, дейилган. Араб тилида “*ятлу*” сўзининг яна бир маъноси, кўпинча “ўқиш” ёки “такрорлаш” деб таржима қилинган, эргашиш ёки *тақлид* қилишдир. Худо айтади: “Куёшни ва унинг порлаётган нурини, ойни куёшни акс эттирганидек кўриб чиқинг!” (*Шамс сураси* 91:1-2) “Унинг ортидан келган ой билан қасам” (*вал қомари иза талаҳа*) деб таржима қилинга сўз-ма-сўз таржима “у (ой) унинг (куёшнинг) орқасидан эргашганида” бўлади. Ой ўз нурини куёшдан олади ва шу маънода у куёшнинг “издоши” ёки “давомчиси” дир.

2-сонли вазифа – *Таблиғ* (эълон, баёнот). *Балаға* феъл, кучайган *баллаға* феълдан (оғзаки исм *таблиг*) дан келиб чиққан, географик, ҳам вақтинчалик ёки метафорик маънода охирги ёки мўлжалланган манзилга етиб боришни англатади.

3-сонли вазифа – *Баян* (тушунтириш). Қуръон тафсирининг мақсади Қуръон хабарини қандай тушуниш борасида одамлар ўртасида келишмовчиликларнинг олдини олиш ёки ҳеч бўлмаганда камайтиришдир. Ваҳийни аниқлаштириш жараёни сўзлар, ҳаракатлар ва ғоя ёки ҳаракати орқали содир бўлади.

4-сонли вазифа – *Нусҳ* (оқилона маслаҳат бериш). Қуръонда айтилишича, бир куни Худ пайғамбар айтган: “Эй, қавмим! Менда заиф фикр йўқ, лекин мен бутун оламларнинг Парвардигори хаворийиман. Мен сизга (*убаллиғу-қум*) ўз қўллаб-қувватловчимнинг хабарларини етказаман ва сизга чинакамига яхши маслаҳат бераман!” (*Аъроф сураси*, 7:67-68)

5-сонли вазифа – *Таълимухумул китаба вал Ҳикма* (уларга китоб ва ҳикматларни ўргатиш). *Жума сураси* (62:2) да ўқиймиз: “У зот саводсизлар ичидан, гарчи улар бундан аввал очиқ залолатда бўлсалар ҳам, уларга оятларини ўқиб берадиган ва уларни поклайдиган ҳамда (*ва юъаллимухумул китаба вал Ҳикма*) китобни ва ҳикматни ўргатадиган Пайғамбарни юборди.” Ҳикмат (*ал-Ҳикма*) – космос қонунларидан тортиб то инсон билимлари ва кашфиётларига қадар ҳамма нарсани ўз ичига олган кенг тушунча.

6-сонли вазифа – *тазкият нуфус ал-наси ва ʼуқулиҳим* (одамларнинг қалби ва онгини тозалаш). Биз Пайғамбарнинг одамларни “... покликда ўсишга ...” (*юзаккийҳим*) даъват қилиш вазифаси ҳақида билиб оламиз. (62:2)

7-сонли вазифа – *Иттибаъ* (таъқиб қилишни ўргатиш). *Иттабаъа* феъли (оғзаки исм *иттибаъ*) бировга эргашиш ёки унинг изидан юришни англатади. Худо “Менинг етакчилигимга эргашинлар (... *ман табиъа худая*) улар қўрқмасликлари ва хафа бўлмасликлари керак” деб (*Бақара сураси*, 2:38) да эълон қилади. Бу ерда айтиб ўтилган куйидаги ҳаракатлар далилларга асосланган тақлидга ўхшайди.

8-сонли вазифа – *Таълимухум ал- иқтидаъбиҳи* (бошқаларга Унга тақлид қилишни ўргатиш). Худо пайғамбарга ўзларидан олдин устоз бўлганларга тақлид қилишни (*иқтадиҳ*) буюрди. (*Анъом сураси*, 6:90) Бу контекстда тақлид қилиш – бу раҳбар Пайғамбар бўладими, фазилатми ёки бошқами, далил ва гувоҳликларга нисбатан етакчидан ўрнак олишдир.

9-сонли вазифа – *Таълимухум ал-иқтидаъби ал-ҳади* (бошқаларни ҳақиқатни бошқаришга ўргатиш). Етакчилик ёки йўл-йўриқ излаш жараёни биз излаётган интилган нарсалар, ердаги ёки маънавий масалалар бўйича танловимиз билан боғлиқ. “ У сизларга қуруқлик ва денгиз зулматларида йўл топишингиз учун юлдузларни кўтариб қўйди...” (*Анъом сураси*, 6:97)

10-сонли вазифа – *Таълимухум таъасси биҳи* (уларга ўрнак сифатида тақлид қилишни ўргатиш). Биз мисол келтирадиган нарсани тақлид қилиш учун биздан ўша одамнинг сўзлари ва хатти-ҳаракатларини маълум сабаблар ва ҳолатлар натижасида, баъзи ҳукмлар ёки буйруқлар билан боғлиқ деб билишни талаб қилади.

11-сонли вазифа – *Ал-ҳаймнаҳ* (Яқунийлик ва мукамалликни амалга ошириш). *Ҳаймананинг* жараёни *Моида сурасида* айтилади, у ерда Худо Пайғамбарга шундай деган: “Биз сизга китобни ҳақ ила, ўзидан олдинги Китобни тасдиқловчи ва унинг устидан назорат этгувчи қилиб нозил қилдик. Бас, улар орасида Аллоҳ нозил қилган нарса ила ҳукм юритинг...” (5:48)

Олдинги ва яқуний хабарлардаги *оят* (мўъжиза ёки белги)

Худо ўз хабарини ва нурини инсониятга етказиш учун аниқ Пайғамбарларни танлади. Пайғамбарлар фаришталар воситачилиги орқали илоҳий илҳом ва руҳий кучни олишга тайёрланган илоҳий амр соҳасининг бир қисмидир, Худо уларни ўз жамоаларига уланиш орқали уларга нозил қилинган нарсаларни бошқаларга етказиш учун яратган. Қуръонда одамлар Пайғамбарлардан ҳар доим қандай қилиб “белги” ёки *оят* сўраганликлари ҳақида ҳикоя қилинади. “Мўъжиза” ва “белги” сўзлари атрофида жуда кўп чалкашликлар мавжуд эди, шунинг учун қуйида тушунтиришга муҳтож бўлган ўнта асосий йўналиш мавжуд.

Биринчидан “Пайғамбарларнинг мўъжизалари” иборасини Қуръонга нисбатан кўпроқ “Пайғамбарларнинг аломатлари” тушунчаси ўрнига ишлатиш одатий ҳолга айланди. Уни “Мўъжизавий” кўрганлар орасида қаршилиқ ва итоатсизликни келтириб чиқаради. Белгига мўъжизавийлик элементи киради, аммо мўъжизавий ҳодисани ўзига хос далил сифатида тақдим этади ва белгининг вазифаси унинг гувоҳларини диққат билан тинглашга, хабарни етказувчини кўпроқ қабул қилишга тайёрлашдир.

Иккинчидан, Қуръонда уч ҳарфли *ъ-ж-з* илдиизидан келиб чиққан атамаларнинг пайғамбарлар ўз хабарларини қўллаб-қўвватлаши учун келтирган аломатлари ёки *оят* билан ҳеч қандай алоқаси йўқ. Аслида, *муъжизаҳ* сўзи бир хил маънога эга.

Учинчидан, *аяҳ* сўзи белги ёки сигнал сифатида аниқланган. Шунингдек, у Қуръоннинг буйруғига ёки оятига мурожаат қилиши мумкин.

Тўртинчидан, хаворий *аяҳ* атамасини қандай ишлатганлиги тўғрисида у мўъжиза (*муъжизаҳ*) атамасини эмас, аксинча Қуръоннинг ишора ёки *аяҳ* тушунчаларини ишлатган.

Бешинчидан, Қуръонда *аях* тушунчасига келсак, *аях ал-таъаййи* оғзаки исмидан келиб чиққан бўлиб, у ўзини бирор нарсага асослаш ва ўрнатишни англатади. *Таъайя* феъли *афроқо* феълидан ҳам фойдали, хизмат қилишни англатувчи маънода ёки бошпана беришни англатувчи *авия* феълидан эркин таърифланган.

Олтинчидан, Қуръоннинг таркибий бирлиги маъносида *аяхни* ва унинг мантиқий маъносида аятни ажратиш керак. Аввалги маънода ишлатилган, Қуръонда ҳукми ёки ўзига хос маънога эга бўлган ҳар бир банд *аях* бўлади. Шу билан бир қаторда, оғзаки маркер билан бир-биридан ажратилган ҳар бир жумлани *аях* деб аташ мумкин, шундан биз сурадаги оятлар (*аят*) сонини ҳисоблаймиз. Бу ерда *аях* сўзи учта маънога эга: “аломатлар” ёки *аят*, бу космосда кузатиладиган доимий қонунлар ва қонуниятларни англатади; Пайғамбарлар қиссаларида учрайдиган ижтимоий “аломатлар” ва Қуръон оятлари.

Еттинчидан, *аят* ёки Пайғамбарларнинг “аломатлари”га келсак, бу сўз Қуръонда ҳам бирликда (*аях*), ҳам кўпликда (*аят*) учрайди. *Муъминун сура*сида бу бирликда ишлатилади: “Ибн Марямни ва унинг онасини оқар сувли қароргоҳ тепаликка жойладик”. (23:50) Иккаласи эмас, балки бирлик шакли ишлатилади, чунки бу икки кишининг ҳар бири – Исо ва унинг онаси Марям бир-бирлари билан муносабатлари орқали яна бир муҳим “белги” га ҳисса қўшганлари учун ишлатилади. Мусо ҳақида гапирганда, Аллоҳ айтади: “Дарҳақиқат, биз Мусога тўққизта очиқ-ойдин *оят*-мўъжиза бердик...” (*Исро сура*си, 17:101)

Саккизинчидан, Қуръонда келтирилган “аломатлар” кўрқувни қўзғаш ёки кийинчилик туғдириш учун мўлжалланган. (*Исро сура*си, 17:59)

Тўққизинчидан, якуний хабар “белги” нинг ўзига хос хусусиятлари. Мўъжизалар (*ал-муъжизат*) ва аломатлар (*ал-аят*) ҳақида инсониятга сўнгги хабар услуби, шакли ва мазмуни билан илгари эълон қилинган хабарлардан фарқ қилади. Худонинг Пайғамбарларнинг охиригиси бўлган Муҳаммад (С.А.В.)га ато этган белгиси Қуръон эди. Худо ушбу белгини бериб, кейинги асрларда олам ҳақиқатларини кашф этиш, ўрганиш ва акс эттириш вазифасини инсониятга қолдирди. Бироқ, Пайғамбарга берилган белги – Қуръон, Мусо, Исо ва бошқа аввалги Пайғамбарлар каби қўллари билан қилинган мўъжизалар ўртасида чалкашликлар пайдо бўлди.

Ўнинчидан, якуний хабар ва унинг ўзига хос хусусиятлари. Қуръонни Худонинг ўзи сақлаган. У суннатни ўзи мезон сифатида хизмат қилиши маъносида тасдиқлаб кузатади, шу асосда биз суннатда нима яроқли ва нотўғрилигини аниқлаймиз. Қуръон билан бир қаторда, пайғамбар суннати ислом қонунларини шакллантиришда муҳим роль ўйнайди, аммо бу жараёнда суннатнинг ролини бошқариш учун қоидалар ўрнатилган.

Муҳаммад Пайғамбарнинг суннати – ундан олдинги Пайғамбарлар қолдирган мисоллар ва воқеаларни умумлаштириш. Унда биз, масалан, Нуҳни сабр-тоқат ва қунт-матонат билан, Иброҳимни ҳақиқатни топиш учун қурашганлиги, тақвоси ва итоаткорлиги, Мусони заҳматлари ва халқи учун ғамхўрлигини кўрамиз. Биз Исони, унинг ўзини рад этиши ва ўз халқига динларининг энг чуқур ва энг муҳим ҳақиқатларига асосланиш истагини кўрамиз. Қуръон – бу илоҳий ваҳийнинг моҳияти, *суннат* эса аввалги Пайғамбарларнинг ўз қавмлари билан бўлган тажрибалари ва бизга қолдирган мисолларнинг маъзидир. Пайғамбарлик *суннат* Қуръон билан ўзаро қарама-қаршилик ёки тўқнашувлардан сақланиш учун, аксинча уларни изчил таркибий бирликка бирлаштирадиган тарзда узвий боғлиқ бўлиши керак.

ИККИНЧИ БОБ

Суннат тушунча ва техник атама сифатида

Суннат тушунчаси ва унинг тарихий ривожланиши

Мен *суннат* сўзини техник атама сифатида эмас, балки тушунча сифатида кўраман. Аслида, бу Исломий интеллектуал анъаналарга қатта таъсир кўрсатган жуда аниқ ва нозик ҳуқуқий тушунча. *Суннат* сўзи “томон” ёки “йўл” (*тариқаҳ*), одат (*адаҳ*), ижтимоий ва табиий қонун (*ал-қанун ал-ижтимаъи ва ал-табиъи*) каби ўзаро боғлиқ тушунчаларни ўз ичига олган шунга ўхшаш нарсалар. *Суннат* сўзининг соф техник атамага айлантирилиши чалкашлик ва ноаниқликка олиб келди. Демак, бу ғоя (тушунча) ни тадқиқ, таҳлил қилиш ва қайта шакллантириш муҳимдир. Шундай қилиб, менинг мақсадим бу турли хил атамалар ўртасидаги муносабатни аниқлаштириш, шу билан уларни ягона ҳуқуқий шахсни ташкил этувчи умумий тушунча (*ҳақийқаҳ шаръийяҳ ваҳидаҳ*) сифатида кўриб чиқишнинг

тўғрилигини намойиш этишдир. Морфологик жиҳатдан, *мафҳум* сўзи тушунча деб эркин тражима қилинган, *ф-ҳ-м* уч ҳарфли илдиздан ҳосил бўлган суёт кўшимчадир, хусусан, “тушуниш” маъносини англатади. Шундай қилиб, унинг тўғридан-тўғри маъноси “тушунилади”. Мантикчилар буни фаҳмлаш, англаш ёки идрок (*мудрак*) деб белгилайдилар, чунки онгда нимадир, хоҳ ҳаракат ёки нутқ шаклида бўлсин, тўғридан-тўғри тажриба ёки бировнинг оғзаки тавсифи содир бўлиши мумкин. *Мафҳум* тушунчаси икки тоифага бўлинади: “уйғун маъно” (*мафҳум мувафақаҳ*) деб аташ мумкин, бу тўғридан-тўғри кимнингдир сўзларидан, аниқ ёзишмалар ёки таркиб орқали тушунилади ва “хилма-хил маъно” (*мафҳум мухалафаҳ*), яъни айтилган сўз ёки ифода баёнот ёки бирлашма орқали айтилганлардан фарқли ўлароқ айтилмаган нарсалар орқали ниманидир англатади.

Араб тилшунослари *суннат* сўзи билан тўртта маънони боғлайдилар: расм ёки йўл (*тариқаҳ*), одат ёки урф-одат (*адаҳ*), хулқ-атвор ёки турмуш тарзи (сирах), табиат ёки характер (*табиъаҳ*). Қуръонда *суннат* тушунчасига келсак, *с-н-н* уч ҳарфли илдиз Маккада нозил бўлган сураларда тўққиз марта, Мадинада нозил бўлган сураларда ўн марта учрайди. Бу илдиз ва унинг ҳосилалари Қуръонда космосда ва жамиятда шундай мунтазамлик билан рўй берган ҳодисаларни белгилашда ишлатилган бўлиб, улар олдиндан таҳмин қилинадиган, ўзгармас қонунларни намоеън этади. Масалан, *Анфол сураси* (8:38) да Аллоҳ мушрикларни ва Унинг йўлидан адашганларни, улар ўзларининг қасдлари ва итоатсизликлари оқибатидан асло қутилмасликлари ҳақида огоҳлантирмоқда.

Худо йўлининг абадий моҳияти шундан кўриниб турибдики, илоҳий қонунларнинг қанчадан-қанча шохлари бўлмасин ва бу шохчалар ҳар хил кўринмасин, уларнинг барчаси бир хил ўзгармас мақсадга эга – одамларнинг қалбларини поклаш, шу билан уларни илоҳий мукофотга лойиқ қилиш, тайёрлаш ва илоҳий ҳузурда қолиш.

Фақатгина лингвистик нуқтаи назардан, *суннат* сўзи хулқ-атворни ёки турмуш тарзини, унинг ҳосилалари билан яхши-ёмонни англатади. Шунга ўхшаб, баъзи олимларнинг фикрига кўра, *суннат* сўзи шунчаки турмуш тарзи, одатлар ёки урф-одатларига, айниқса одамларга нисбатан қўлланилади. Пайгамбар суннатининг ўзида *суннат* тушунчасига келсак, *суннат* сўзи инсон учун ҳам, жамият учун ҳам тўғри ҳаёт тарзига ишора қилиш учун

ишлатилган. Ислом доираларида бу агама умуман қабул қилинган ва тўғри хулқ-атвор идеалига ишора қилиш, аммо Пайғамбарнинг ўз мисолида аниқ бир ишора учун ишлатилган. Фақат ҳижрий иккинчи асрнинг охиригача *суннат* сўзининг маъноси шунчаки Ҳаворийнинг амалларига мурожаат қиладиган даражада торайиб кетди.

Кейинчалик суннат атамасидан фойдаланиш

Ҳижрий биринчи асрда *суннат* атамаси жуда кўп маъноларга эга эди. Тарихий фактларга таянсақ, *суннат* атамаси ҳижрий 34-йилдан бошлаб қонуний, умумэътироф этилган ҳаракат маъносида ишлатилган деган хулосага келиш мумкин. Ҳижрий 35-йилда халифа Усмон ибн Аффон Макка аҳлига нутқ сўзлаб, унда “Аллоҳнинг Расули томонидан жорий қилинган савобли амал (*ал-суннаҳ ал-ҳасанаҳ аллати истанна биҳа Расул Аллоҳ*)” ва дастлабки икки халифа ҳақида гапирди. Ҳижрий 38-йилда *суннат* сўзи одамларнинг оддий ишларига ишора қилиш учун ишлатилган. Бироқ, йиллар давомида *суннат* сўзи турли хил тушунчалар ва мавжудотларни, шу жумладан, Ислом йўлини (*Суннат ал-ислам*), мусулмонларнинг йўлини (*суннат ал-муслимун*) ва Аллоҳнинг йўли (*суннат Аллоҳ*) ни белгилаш учун ишлатилган. Ундан Пайғамбар ва илк икки халифа Абу Бакр ва Умар бин Хаттоб, Пайғамбарнинг ҳаракатлари доирасидан ташқаридаги нарсаларга ва уларни мактовга лойиқ ишларда қатнашишга ундаган шахс сифатида Муҳаммад (С.А.В.)нинг ўзига мурожаат қилиш учун фойдаланилган ва бу Қуръон ҳаракати дейилган.

Суннат сўзининг маъноси тўғрисидаги чалкашликлар Ислом қонунларининг айрим мактаблари олимлари орасида пайдо бўлган. Бундай уламолар Пайғамбаримиз, унинг саҳобалари ва саҳобаларнинг ворислари баёнотларида суннатдан фойдаланишни, улар рағбатлантиришга интилаётган ҳаракатларнинг намунали хусусиятига далил сифатида келтирганлар. Бироқ, улар *суннат* сўзини ҳижрий йилнинг иккинчи асрида шаклланган қатъий терминологик маънода ишлатишган. Бошқача қилиб айтганда, улар *суннат* калимасини *тақлид* қилишга арзийдиган ҳар қандай хатти-ҳаракатлар сифатида кенгроқ англаш ўрнига, Пайғамбар томонидан белгиланган ўхшашликлар билан боғлай бошладилар.

Шунинг учун, *суннат* сўзини ўзига хос, чекланган ихтисослашув соҳаси билан боғлиқ аниқ белгиланган таърифда маъносини олиш мумкин бўл-

ган техник атама сифатида кўриш ўрнига, уни амалдаги барча маъноларни қамраб олувчи, кенг қамровли назариядан келиб чиқадиган яхлит, луғат таърифлари, Қуръон урф-одатлари даражасида ёки Пайғамбар томонидан қандай ишлатилганлиги тўғрисида *суннат* сўзига молашувчан тушунча сифатида қараш керак. Ихтисосланган жаргон орасида адашиш ўрнига, биз *суннат* атамасини барча маъноларга мослашиш учун зарур бўлган, келажакда қандай маънолар пайдо бўлишидан қатъий назар, мослашувчанликни берадиган изчил доирага жойлаштиришимиз керак.

Суннат тушунчаси билан боғлиқ тушунчаларнинг семантик тараққиёти

Фикҳ атамасининг семантик тараққиёти. Бугунги кунда одатда “хуқуқ-шунослик” деб таржима қилинган фикҳ атамаси шунчаки тушуниш ёки тушунтиришни англатади. Фикҳ сўзи кўриш ва кузатиш орқали олинган билимларни билдириш учун ишлатилган, чунки кўриш ёки кузатиш илмнинг энг кучли шакли ҳисобланади. Уч ҳарfli *ф-қ-ҳ* илдизи Қуръонда тахминан йигирма марта учрайди, уларнинг аксарияти “тушуниш” маъносидаги феълнинг ҳозирги замонидир. Тушунишнинг энг аниқ шакли, яъни таниб олиш органи бўлган юракни – қалбни англаш Қуръонда фикҳ сўзидан фойдаланилган. Бироқ, тушуниш жараёни ривожланди, у ўқишни ўз ичига олади, кейин билим ва тушунча, тушуниш, билимга ҳамроҳ бўлиши ёки унга эргашishi мумкин. Шунинг учун фикҳдан фойдаланиш бошланди. Қуръон (китоб) билан биргаликда айтилганида, бу етказилган нарсадир (ҳадис ёки *суннат*), фикҳ ёки тушуниш эса илмга ҳамроҳ бўлади ёки унга эргашади. Тил тараққиёти куйидагича амалга оширилади:

- А) ёзма *матнни* ўқиш, ўқувчи ёки китобхон деб танилган одамлар томонидан амалга оширилган фаолият;
- Б) *суннат* ёки диний ваъдалар тарзида юракдан етказилган билимлар;
- В) ақл-идрок билан ёритилган акс этувчи тушуниш ва тушунтириш.

Аммо шуни ёдда тутиш керакки, ҳижрий йилнинг 2-асрига қадар фикҳ сўзи ханузгача унинг кейинги маъносида ёки бугунги кунда анланган маънода тушунилмаган. Имом Молик даврида (вафоти 179-ҳижрий/ 795-милодий йил) фикҳ атамаси ҳозирги замон таърифига қараганда кенгроқ маънода ишлатилган бўлиб, бу инсон хулқ-атвори ва ижтимоий ўзаро муносабатларга ғамхўрлик қилиш билан чекланган. ...Сўзни ҳаракат доирасига олиб

киришнинг янада торайиши кейинги босқичга тўғри келади.

Ривожланишнинг кейинги босқичи маънолар, техник атамалар ва уларнинг таърифлари, фанларнинг бўлиниши ва таснифи ва Ҳижозда кенг тарқалмаган, шу ерда катта таъсир кўрсатиши киритилмаган бошқа машғулотлар билан кўпроқ қизиққан олимлар синфида бўлиб ўтди. Пайғамбаримиз саҳобалари даврида фикҳ сўзи ихтисослашган маънода ишлатилмаган. Фикҳ сўзи бугунги кунда у билан боғлиқ бўлган семантик ўлчовларга эга бўлмади.

Раъй тушунчасининг тараққиёти. Раъй ғоя (тушунча) си тараққиёти мисолида раъй исмидан келиб чиққан уч томонлама *р-ъ-й* илдизи асосан кўришнинг физик ҳаракатига ишора қилади. Бирор нарсани ақл билан идрок этиш, ниманидир кўз билан кўришга ўхшаш бўлгани учун *р-ъ-й* нинг келиб чиқадиган маъноларига идрок, камситиш, кўриб чиқиш, қабул қилиш ёки ўз нуқтаи назарини ўзингизнинг онгингизни “кўзини” кўриш ҳаракати (*раъй*)ни ифодалаш киради. Олимлар маданият ёки маълумот даражасидан қатъий назар, ўзларининг фикрларини ёки қарашларини шакллантиришлари керак. Бинобарин, ижтимоий нуқтаи назардан раъй атамаси ўтган босқичлар диний раҳбарлар ўтган босқичларга қарама-қаршидир.

Мадина шаҳрида Пайғамбаримиз (С.А.В.) ўзидан илм олганлар ва идрок этишлари, идроклари уларнинг бошқарувига асос бўлган кишилар яшаган. Имом Маликнинг ўзи бир вақтлар фикрни “эътиборга лойиқ эмас” деб айтган ва уни *раъюн ма хува раъюн* деб таърифлаган, бу эса Имом Малик ўзини фикр билдириш ва баҳолашга қодир деб билганлигини кўрсатган. Ибн Қутайба ҳам Маликнинг маълумотли фикр билдиришга қодир деб билган. Аслида ибн Рушд Имом Маликни фикрларни шакллантириш ва “қияс” тамойилига амал қилиш ёки шунга ўхшаш фикрлар билан шуғулланувчилар орасида “мўминларнинг кўмондони” деб атаган. Мадина раъй сўзини умумий маънода ишлатишда бошқа исломий ҳудудлардан олдинроқ бўлган бўлиши мумкин, бу бир фикҳ билан бошқасини, бир *мухтаҳид* ёки илмли таржимон билан бошқасини ажратмайди. Фикр ёки нуқтаи назар тушунчасини шакллантирадиган, унинг йўналишини белгилайдиган ва одамнинг турган жойини аниқлайдиган фикрлаш, атроф-муҳит ва маданиятга қараб фарқланади.

УЧИНЧИ БОБ

Қуръон ижодий манба ва суннат амалий тушунтириш сифатида

Ваҳий тушунчаси

Расулуллоҳнинг суннати – бу Аллоҳнинг китоби хабар берган нарсаларга ойдинлик киритиш ва қўллашдир. *Ваҳий* – бу Худо ўзининг бандаси, Расули ва Пайғамбарининг қалбига юқоридан юборган илоҳий нутқидир. *Ваҳийнинг* таърифи тезлик элементини ўз ичига олиб, рамзлар, оғзаки бўлмаган товушлар, тана имо-ишоралари ёки ёзувларни ўз ичига олган алоқани тасвирлаш учун ишлатилган. Шу билан бирга исм, Худо пайғамбарлари ва хабарчилари билан турли хил оммавий ахборот воситалари орқали етказадиган хабарга мурожаат қилиш учун ҳам ишлатилади. Қуръон, суннат ва Худонинг ягоналиги, унинг маъноларини тасдиқлаш билан боғлиқ бўлган “*ваҳий*” нима эканлигини аниқлаб, кўриб чиқиладиган масаланинг асосий томони – Пайғамбар суннатига қандай қилиб тўғри муносабатда бўлиш кераклигини аниқлаб бера оламиз. Ушбу аниқлик асосида биз яна бир қатор тушунчаларни тузатамиз.

Пайғамбар вазифаси бошқаларга Худодан олган хабарни етказиш бўлганлиги сабабли, агар у Худонинг буйруғини олмаган бўлса, унга бирор нарсани таъқиқлаши ёки рухсат беришига йўл қўйилмаган. Бу Қуръон ваҳийси Худо ўз китобига *ваҳий* давридаги тафсилотлар, вазиятлар ва воқеалар орқали киритишни хоҳлаган нарсадир. Қуръон орқали биз Ислом динининг *ваҳий* қилиниши ва тугаш даври билан боғлиқ вазиятлар ва ҳодисалар тўғрисида билиб оламиз. Бу жиҳатдан Қуръон бошқа барча тарихий ёзувлардан ёки илоҳий ваъдага киритилмаган ёзувлардан одамлар у ёки бу тарзда аралашганлиги билан фарқ қилади. Баъзи ҳолларда, Расулуллоҳ Қуръон ояти билан тузатилган нарса қилдилар, масалан. (*Азҳоб сураси*, 33:37) Ундан олдин араб жамоати мерос қилиб олган ваҳийлардан фарқли ўлароқ, Қуръон Пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг ҳаётларида ва унинг назорати остида ёзилиб қайта кўриб чиқилган. У абадийдир, Аллоҳнинг ёрдами билан сақланиб қолади. Шундай қилиб, Аллоҳ мусулмонларни ва инсониятни *ваҳий* даврида ёзилган Қуръон қонунидан бошқа қонуний матнларни қабул қилмаслик, *ваҳий* берган кишини назорат қилиш ҳақида огоҳлантирди. (*Наҳл сураси*, 16:116)

Суннат ва тушунтириш назарияси

Қуръон ва суннат ўртасидаги муносабатнинг моҳиятини белгилаб берадиган суннат ҳақидаги тушунчанинг асосланган назарияси (*назарийях ал-баян*) “тушунтириш назарияси” деб айтамыз, бу ерда тушунтириш (*баян*) сўзи Қуръонни тушунтириш маъносидан тушунилади. Суннатни Қуръоннинг амалий шарҳловчи изоҳи сифатида кўриш мумкин. Шундай қилиб, у Қуръон фаолият доирасининг кўламида қолиб, унинг ваколатига киради. Суннат ҳеч қачон Қуръондан мустақил эмас, аксинча, уни ундан ажратиб бўлмайди. Тафсир (ижтиҳод), қиёслаш (*қияс*), уларнинг ёрдамчи фанлари асосида фикрлашдан фарқли ўлароқ, Пайғамбаримиз суннати ҳам тушунтиришли, ҳам мажбурийдир. Аш-Шафийнинг сўзларига кўра, *баян* жараёни Қуръонни аниқ шароитларда қўллаш ва талқин қилиш орқали тушунтиришни ўз ичига олади. Унинг фикрига кўра, дастлабки иккита сатҳга ўзини Қуръонда тушунтириш, учинчисидан Расулulloҳ Қуръоннинг умумий табиатига хос хусусиятларини кўшиш усуллари, тўртинчисидан Пайғамбар томонидан берилган тушунтиришлар, ҳаракат яъни унинг суннати мавжуд. Қуръонни ўз-ўзини тушунтириш, шубҳасиз *баяннинг* энг юқори даражаси. Охириги *вахий* сифатида Қуръон нафақат олдинги пайғамбарлар қолдирган меросдан устун туради, у шунингдек, Муҳаммад Пайғамбарнинг сўзлари ва ҳаракатларидан устун туради. Қолган тушунтириш даражаларидан Пайғамбарнинг ҳаракатлари, сўзлари ва баёнлари мусулмонлар учун мажбурий бўлган ягона турдир.

Қуръон нури билан суннатни ўрганиш

Баъзи уламолар ҳадиси уч тоифага ажратдилар: Қуръонга тўлиқ мос келадиган, Қуръонга бирон нарса қўшадиган ва иккаласи ҳам мусулмонлар *тақлид* қилиши керак бўлган ҳадислар ва Қуръонга зид бўлган ҳадислар, қайси бири рад этилиши керак. Бироқ, етакчи олимлар Пайғамбарнинг сўзлари ва амалларини қонун чиқарувчи билан бўлмаганлигини фарқ қилмадилар. Ўзларининг тегишли имомлари ўз йўналишларини билдирган суннат мавзуларини муҳокама қилаётганда, ҳадиси шарифлар томонидан (*саҳиҳ*) *саҳиҳ*, (*ҳасан*) яхши, (*машҳур*) *машҳур* каби атамаларнинг маърузачиларнинг таърифларини қабул қилиб, ўзларининг имомларининг мавқеларига мувофиқ равишда ҳадис тарқатувчилар томонидан қабул қилинган йўналишларни ўзгартдилар (*муъалла*) нуқсонли, (*мудаллас*) яширин ва (*муъанъан*) ўз ҳикоя занжирида *ъан* бирикмасини ўз ичига олган. Шу билан бирга, улар ҳар хил *суннат* амалларини бемалол “қонун чиқарувчи” деб

таснифладилар. Бундан ташқари, суннатга Қуръон билан бир қаторда мустақил ҳокимият манбаи сифатида қарашни тарғиб қилиш орқали, бундай уламолар энгил ёки кераксиз деб қараладиган ҳукмлар учун эшикларни очдилар. Масалан, агар Пайғамбарнинг баёнотида ушбу ҳаракат озми-кўпми бетараф эканлиги кўрсатилган бўлса, у “жоиз” (*мубоҳ*) деб таснифланган бўлиб, бу одатда чалкашликка олиб келди.

Мусулмонлар Қуръон ва суннат биргалигида инсоният жамиятини барпо этиш ва фаровон таракқиётга эришишда ёрдам бериш учун мўлжалланганлигини унутишни бошладилар. Суннат тўғридан-тўғри воқеалар, одамлар ва вазиятлар билан шуғуллангани учун Қуръонга қараганда осонроқ маълумотнома эди. Бироқ, Қуръон ва суннатни ҳар томонлама ўқиш – бу ваҳийнинг умумий мазмуни ва мақсади, шунингдек, бутун коинотга нисбатан одамларнинг мақсадларини ўрганиш орқали ҳамма нарсани қамраб оладиган, ўзгармас қадриятларни кашф этишдир. Умумий ўзгармас қадриятларга, масалан, илоҳийнинг бирлиги (*ал-тавҳид*), ўз-ўзини поклашга бўлган эҳтиёж (*ал-тазкияҳ*), таракқиёт ва фаровонлик (*ал-умран*) киради. Улар, шунингдек, энг асосий моддий эҳтиёжлардан то мавҳумроқ, маънавий ва эстетик эҳтиёжлар даражасигача адолат, эркинлик ва инсон эҳтиёжларини қондириш қадриятларини ўз ичига олади.

Баъзилар *иснад* асосидаги методологияни ҳадиси шарифнинг ҳақиқийлиги ва ишончлилигини намоиш этишнинг тенгсиз воситаси деб билишади. Ушбу қараш ҳадиснинг ҳақиқий мазмунида уни ишончсиз ёки ҳақиқий эмас қиладиган ҳеч нарса йўқ деган тахминга асосланади. Агар бу тахмин тўғри бўлса ва *иснад* тўғри деб ҳисобланмаса, бу ҳадис ҳақида бошқа ҳеч нарса дейиш керак эмас. Ҳадиснинг мазмуни ҳадис ривояларининг ўзлари томонидан белгилаб қўйилган аниқ, билимга асосланган мезонлар асосида танқид қилинса, бу мезонларни яланғоч танқидлар билан самарали бирлаштириш ва тўлдириш мумкин. Агар шундай бўлса, олимлар унинг ҳақиқийлиги ва саҳиҳ эканлигини аниқлаш учун *иснад* ёки узатиш занжирини текшириб кўришади. Кейин улар ҳадиснинг асосий қисми бўлган *матнни* Исломнинг асосий қадриятлари асосида аниқлик ва ишончлиликнинг қатъий меъёрларига бўйсунушлари керак эди. Шундай қилиб, биз суннатни турли хил *матнлар* тўплами сифатида эмас, балки Қуръон қадриятлари ва таълимотларини кўллаш воситаси сифатида кўриб чиқамиз. Бугунги кунда мавжуд бўлган келишмовчиликларнинг аксарияти

ҳадисни танқид қилишнинг бундай усулларини эътиборсиз қолдирганлигимиз натижасидир. Ҳозирги тангликдан чиқишнинг ягона усули – одатий *иснад* ва *матн* танқидини синчковлик билан таҳлил қилиш. Иккала методология ҳам пайдо бўлган тарихий даврларда мавжуд бўлган билимлар асосида баҳоланиши керак.

ТЎРТИНЧИ БОБ

Ҳикояга оид кенгайиб бораётган роль Тарихий кўздан кечириш

Қуръон ваҳийсига гувоҳ бўлган авлод

Бу ерда айтилган биринчи авлод Қуръон нозил қилинганига гувоҳ бўлган авлоддир. Кейинги авлодларга ривоятлар, ҳуқуқшунослик, *тақлид* ёки урф-одат авлодлари киради. Мақсад кейинги мусулмон авлодларининг Қуръонга бўлган муносабати ва Пайғамбар суннатида унга ойдинлик киритиш бўйича аниқ тарихий нуқтаи назарни яратишдир. Агар Пайғамбарнинг вафотидан кейин ҳаёти давомида қандай йўл тутилган бўлса, Қуръоннинг суннат билан қандай алоқаси борлиги ҳақида ҳеч қачон савол туғилмайди.

Қуръон нозил қилинганига гувоҳ бўлган авлод вакиллари Расулulloҳнинг унга нозил қилинган Қуръон оятларини тиловат қилишини, унинг таълимоти, Қуръонни тушуниши ва ундаги ҳикматларни қўллашини эшитишга одатланган. Қуръонда у уларнинг саволларига жавоб берадиган, муносабатларини содалаштирадиган, рухсат этилган ва таъқиқланган нарсаларни ўргатадиган, яхшини ёмондан, ҳакни ёлғондан ажратишга ёрдам берадиган тарзда, масалан *Ал-Анъом* (6:151-154) да кўрсатилгандек, Расулulloҳдан сўралмаган масалаларда фармон чиқаришга буйруқ берилган ҳолатлар бўлган. У ваҳийга бўйсуниб, бошқаларга етказди, аниқлик киритди ва бошқаларга уни қандай қилиб аниқ ҳаракатга айлантиришни ўргатди. Бу тушунча шартсиз қабул қилинди, чунки бу авлодларнинг ҳеч бири суннатни дастлаб Қуръонда келтирилган ҳукмларни тушунтиришдан бошқа нарса деб билмаган.

Сўз ёки ҳадислар (*матн*)и, масалан Ал-Бухорий, Муслим ва бошқалар томонидан Фотима бин Қайсга нисбатан келтирилган, эри у билан ниҳоят

ажрашган ва Худонинг Расули гўё унга на уй, на алимент олишга рухсат бергани ҳақида танқидлар бўлган. Ушбу мисолда Умар ибн Хаттоб айтди:

Биз билганимиздек, (олдин эшитганларини) энди унутиб қўйган ва яшашга ҳам, моддий ёрдамга ҳам эга бўлган аёлнинг айтганлари сабабли биз Худонинг Китоби ва Пайғамбаримизнинг суннатларини эътиборсиз қолдирмаймиз... Аллоҳ айтганидек: “Сизлар ... аёлингиз билан ажрашганингизда ... уларни уйларидадан ҳайдаманг; агар улар ахлоксиз хатти-ҳаракатлари учун очик айбдор бўлмасалар, уларни тарк этишга (мажбурлаш) мумкин эмас...” (*Толақ сураси*, 65:1)

Бошқа бир мисолда Аъиша саҳобалар билан рози эмаслигини, ривоятларни Қуръон билан текширганини ва шу асосда тузатганлигини билдирди. У ҳадисга эътироз билдирди, унга кўра вафот этган одамларни оилалари азоб чекишларини айтаётган йигитлар азоб чекаётгани ҳақида *Анъом сураси* (6:164) га ишора қилди.

Бу авлод давомида Пайғамбарнинг ҳаракатлари икки тоифага бўлинган. Биринчиси, Пайғамбаримиз Қуръоннинг “Доим ибодатда бўлинг ва раҳмшафқат қилинг...” каби аниқ кўрсатмаларини бажариши учун зарур бўлган ҳаракатларидан иборатдир. (*Бақара сураси*, 2:43) Ушбу ҳаракатлар тоифаси Пайғамбаримиз томонидан қабул қилинган илоҳий ваҳийни етказиш вазифасининг бир қисмидир. Иккинчи тоифа, вазиятга қараб Пайғамбарнинг ўз ташаббуси билан қилган ҳаракатларидан иборат. Бу тоифага Пайғамбар томонидан вазиятни шахсий баҳолаш асосида, шунингдек, одатига кўра қилган иши ёки табиий хулқ-атворининг намойиши асосида берилган талқинлар киритилиши мумкин.

Қисса (ҳикоя) авлодининг туғилиши

Пайғамбаримиз вафотидан кейин исломий фатҳлар билан Арабистон ярим оролидан фарқли яшаш жойидан бўлган одамлар Исломга амал қила бошладилар. Янги маданиятлар ўзларининг ижобий ва салбий таъсирларини Қуръон ваҳийси гувоҳи бўлган авлодга номаълум фикрлар ва баёнотлар орқали ўткази бошладилар. Биринчи мусулмон авлодлари йўқ бўлиб кета бошлаганда, одамлар пайдо бўлаётган саволлар ва муаммоларни ҳал қилишга ёрдам бериш учун Қуръондан ташқари кўрсатма манбаларига эҳтиёж сездилар. Бинобарин, одамлар Ҳаворийнинг ҳаёти билан боғлиқ

бўлган барча нарсаларни кузатишга ҳаракат қилиб, ҳикоялар ва ҳисоботларни тўплай бошладилар.

Дастлабки ҳадисларни ёзишга уринишлардан бири халифа Умар бин Абдулазиз (вафоти ҳижрий 110/ милодий 740-йил), ундан олдинги ўз даврининг ҳуқуқшунослари билан бирга унинг отаси Абдулазиз ибн Марван (вафоти 86-ҳижрий/ милодий 705-йил) томонидан қилинган. Улар тобора кучайиб бораётган қарама-қаршиликларни ҳисобга олган ҳолда, суннатни турли ҳуқуқий мактабларнинг ўрнини босувчи сифатида қабул қилишга интилишди. Агар улар Пайғамбарнинг сўзлари ва ишларига оид барча ҳадисларни Қуръоннинг маъносини, уларни қандай қўллаш кераклигини тушунтириш воситаси сифатида тўпласалар, бу мусулмонларнинг мазҳаблар, мактаблар, фирқалар ва эътиқодларга бўлишининг олдини олиш деб ишонганлар. Натijaда аввалги авлоддан сезиларли фарқ қиладиган “ривоят авлоди” пайдо бўлди. Гумон қилинаётган салбий оқибатларидан кўрқиб, биринчи халифа Абу бакр Сиддик ҳадис тўплашда иккиланиб қолди ва Умар бин Хаттоб кўп ўтмай ҳадисларни тўплагандан сўнг уларни ўчириб ташлади.

Ҳуқуқшунослар ва ҳуқуқшунослик авлодлари

Фикҳ тушунчаси ёки ҳуқуқшунослик, ҳижрий йилнинг 40/660-йилларида муомалага кирди. Пайғамбарнинг сўзлари ва ҳаракатлари ҳақида ҳикоялар тарқалишига жавобан. Бирок, илоҳиётшунослар ўртасидаги низоларни ҳал қилиш воситаси сифатида қараш ўрнига, бу ҳикоялар ҳар хил диний қарашлар тарафдорлари ўртасидаги урушда янги қуролга айланиб, ҳар икки томон ўз мазҳабини, мактабини ёки эътиқодини ҳимоя қилган ҳар қандай ҳикоялар билан ўз тегирмонини ҳимоя қилди. Ёзиш жараёни бошлангандан сўнг, одамлар ҳадис ривоятига Пайғамбар сингари Қуръонни тушуниш ва қўллаш усули сифатида эмас, балки Қуръонга қарама-қарши равишда ислом қонунчилигининг манбаи сифатида таянишни бошладилар.

Кейинчалик, кўпгина тахминларга кўра, Қуръонда қонуний қарорларни ўз ичига олган 500 оятдан кўп бўлмаганлиги ва айнан шу оятлар аксарият олимларининг диққатини жалб қилиши керак деган нотўғри тушунчалар тарқалди. Ушбу оятлар орасида олимлар ўзларини аниқ ижобий ёки салбий буйруқлар билан бошланадиган (зарур ва кераксиз) оятлар билан чекланишга мойил эдилар. Буларга ибодат қилиш маросимлари, оилавий буйруқлар, кундалик ишлар, суд қарорлари ва суд ҳокимияти, гувоҳлик бе-

риш ва ҳоказолар киради. Бу жараёнда суннат исломий ҳаёт учун мустақил қўлланма бўлди. Баъзилар барча ҳадисларни қонуний ҳукмларнинг манбаларига, ҳаттоки очик ҳукмлар бўлмаган нарсаларга боғлашгача боришди.

Одамлар Пайғамбарнинг қилганлари ёки айтганлари ҳақидаги хабарларга қурбон бўлдилар, токи Қуръон илоҳиятчилар, олимлар, адвокатлар ва бошқалар мурожаат қилишлари керак бўлган далилларга асосланган матнлар манбаи бўлиб қолгунга қадар. Ўша даврнинг аксарият олимлари суннат Қуръонни алоҳида (*хабар аҳад*) хабар шаклида бўлса ҳам бекор қилиши мумкин деб ҳисоблашган. Олимлар ўзларининг мавқеларини оқлаш учун бошқа даъволарни тарқатиб, Қуръонни ҳар қандай ёлғондан сақланадиган Китоб деб эътиборсиз қолдирдилар. (*Фуссилат сураси*, 41:42) Баъзиларнинг таъкидлашича, Қуръон оятлари чекланган бўлса ҳам, Қуръон ўйлаши керак бўлган вазиятлар чексиздир. Бинобарин, улар қонунчилик вакууми деб ногўғри қабул қилган нарсаларни тўлдириш учун кўпроқ далиллар зарур деган хулосага келишди. Ушбу давр охирида мусулмонлар жамоаси ҳикоялар ва урф-одатлар денгизига ғарқ бўлдилар.

Таклидчи авлодар

Фикҳ мактаблар кристаллашиб якуний шаклга келганда, анъанавийлар (*ал-муқоллидун*) ўзларининг имомлари таълимотларига славян тилида берила бошлади, уларнинг фазилатларини улуғлаб, ўзларининг фикр мактабларига янги тарафдорларни жалб қилиш учун ҳаракат қилдилар. Дарҳақиқат, имомларнинг даъволарини муқаддас китоб сифатида кўриб, улар зиддиятли бўлиши мумкинми, бошқаларга устунлик бериш керакми, уларнинг баъзи даъволари бошқаларни бекор қилишлари мумкинми деган масалани муҳокама қилганлар бор ва ҳоказо. Кўпчилик суннат Қуръонни ўз ичига олади ва у билан чамбарчас боғлиқ деган баҳона билан Қуръонга қараганда кўпроқ суннатга қизиқиш билдирган. Кейин улар ҳадисларни ўз имомларининг таълимотларини қўллаб-қувватлаш учун далил сифатида ишлата бошладилар, бу эса ўз навбатида суннатга қараганда имомларининг қонуний таълимотларига кўпроқ эътибор беришга олиб келди. Вақт ўтиши билан бу имомларнинг қонуний ёзувлари шунчалик кенг тарқалиб, талқин этила бошладики, Ислом қонунлари фақат уларнинг таълимотларидан иборат деб ўйлаши мумкин эди.

БЕШИНЧИ БОБ

Суннатнинг давом этиши ва унинг тарихий мазмуни

Суннат йилномаларига яҳудий ва юнон маданиятининг таъсири

Муҳаммад ибн Абдуллоҳ келунига қадар Арабистон ярим оролида яшовчи араблар Пайғамбар ва ҳаворийнинг пайдо бўлганига гувоҳ бўлмаган эдилар. Шундай экан, Пайғамбаримиз вафотидан ҳайратда қолган уч гуруҳнинг шаклланишига хизмат қилгани ажабланарли эмас. Биринчиси, Пайғамбар (С.А.В.) топшириғига биноан халифалик тузиш орқали доимий муҳаббатини изҳор этган сиёсий арбоблардан иборат эди. Иккинчи гуруҳ Ҳаворийнинг Пайғамбарлик вазифаси авлиёлик шаклида давом этиши керак деб ҳисоблаган мусулмон тасаввуф ва зоҳидларидан иборат эди. Учинчи гуруҳга кейинчалик “*улама*” (*ал-улама* ёки биладиганлар) сифатида танилганлар, шу жумладан, ўқитувчиликка оид диншунослар, ҳуқуқшунослар ва ҳадисшунослар киради. Бу гуруҳ аъзолари ва мусулмон тасаввуфчилари *суннат* атамасининг маъносини ўзгартирдилар, шундай қилиб оддийгина Қуръонни одамларнинг кундалик ҳаётида қўллаш ва унга итоат қилиш ҳақида эмас, балки Пайғамбаримиз хабар берган, қилган ва айтган ҳамма нарсаларга мурожаат қилишди. Саҳобалар турли шаҳарлар орасида тарқалиб кетгач, ҳадисларни тўплаш ва ёзишни давом этириш учун ҳадис узатувчилар жойдан жойга саёҳат қила бошладилар. Шу пайт суннат энди Қуръонни тушунтириш ва қўллаш сифатида тадқиқ қилинмай, балки ўзи учун, яъни ҳаворийдан келиб чиққанлиги сабабли излай бошладилар. Энди Қуръонга асосланган қонунчилик билан бир қаторда суннатга асосланган қонунлар тўплами мавжуд эди.

Расулulloҳнинг даъвати, Қуръон унга нозил қилинганида, у Қуръоннинг кўрсатмаларига биноан яҳудий ва насронийларнинг эътиборини Ислом билан муштарак нарсаларга қаратишга уринди. У қисман аввалги ваҳийларни тўғирлаш ва тасдиқлаш учун келганлигини, у келтирган *вахий* пайғамбарларнинг отаси Иброҳим томонидан етказилган хабарнинг давоми эканлигини таъкидлади. Бироқ, аксарият ҳолларда уларни қабул қилиш учун қилган ҳаракатлари беҳуда эди. Арабларнинг ўзларига оид ёзувлари йўқлиги ва Ислом келгунга қадар ҳукмронлик қилган маданият ўртасидаги ўзаро боғлиқлик Исломга бегона ғоялар ва тушунчаларни қабул қилишга асос

яратди. Бундай ғоялардан бири детерминизм (*ал-жабррийяҳ*) ғояси, одамларда ҳақиқий ирода эркинлиги йўқлиги ва биз қилаётган ҳар бир нарсани тақдир олдиндан белгилаб қўйган деган фикр эди. Кейин бир қатор фалсафий ва теологик сирлар пайдо бўлди: детерминизмдан (*ал-жабррийяҳ*) олдиндан белгилашгача (*ал-қодарийяҳ*) ва илоҳий ҳукумат (*ал-ҳақимийяҳ ал-илаҳийяҳ*).

Айнан шу даврда, хусусан, милодий VIII асрнинг иккинчи ярми ва IX аср ўрталарида Аббосийлар халифалиги даврида таржима ҳаракати бошлангандан сўнг ислом илмларида аниқроқ фарқлар ва таърифларни аниқлаш ишлари бошланди. Бироқ, бу нуқтаи назардан мусулмон олимлари нарсаларнинг моҳиятини аниқлаш билан шуғулланадиган Аристотел мантиғининг таъсирида эдилар. Аристотел тушунчасини аниқлашга ёндашишни қабул қилиш, аслида ислом тафаккурига зарар етказди. У исломшуносликнинг деярли барча соҳаларида, шу жумладан, ҳадисда атама ва тушунчаларнинг таърифларини чалкаштириб юборди. Бинобарин, кўплаб тушунчалар, жумладан, *суннат* тушунчаси, уларнинг Қуръон ҳақидаги тушунчаларига зид бўлган тарзда аниқланди.

Ўзишда ривоят қилинган ҳисоботларни ёзиб олиш масалаларига бағишланган ҳадисларга қараш

Пайғамбар билан замондош бўлган авлод “идрок авлоди”, ундан кейинги авлод “ҳикоя қилувчи авлод”, ундан кейинги авлод эса “ҳуқуқшунослик авлоди” деб танилган. Худди шундай, Ислом илмлари ҳам уч босқични босиб ўтди: “оғзаки”, “йиғиш ва ёзиш маданият”, “саралаш ва туркумлаш” босқичи. Саҳобалар Қуръонга риоя қилиш ва Пайғамбар томонидан берилган кўрсатмаларга Қуръонга лойиқ муносабатда бўлиш зарурлигини англадилар. Улар Пайғамбар қандай қилиб Қуръонни татбиқ этгани, ўқиганлиги ва бошқаларга қандай ўргатганлиги, ундан қандай қилиб ўз белгиларини яхшилаш учун фойдаланганлиги тўғрисида аниқлик киритишга интилдилар. Шу билан бирга, улар одамларни Худонинг Китобидан узоқлаштирмасликка ҳаракат қилишди.

Аллоҳ Қуръонни сақлаш вазифасини бирон бир инсонга, ҳатто Пайғамбарига ҳам юкламаган. Аксинча, У бу вазифани Ўзининг зиммасига олиб, уни Ўзининг келишуви, беқиёслиги ва нотиклиги туфайли сақлаб қолди, бу “ичкаридан сақлаб қолиш” деб номланади. Пайғамбаримиз Қуръонни

ёзишнинг муҳимлигини таъкидлар экан, шу билан бирга суннатни ёзишни рад этишларини таъкидладилар. Ҳадис ривоятлари шошилинч жавобларга муҳтож бўлган янги саволларга жавобан пайдо бўлди. Тўғри раҳбарлик қилган халифалар даври тугаши билан, бир томондан диний ва интеллектуал раҳбарлик, иккинчи томондан сиёсий раҳбарият ўртасида бўлиниш юзага келди. Умавийлар қабиласининг раҳбарлари айтиб бериш учун мўлкўл ривоятлар билан Ислоом ҳуқуқшунослигини адолатли тушуниб етакчилик лавозимларини эгаллаб турганларида, одамлар Пайғамбаримиз ҳаётидан тобора кўпроқ ҳикоялар айтиб, янги ижтимоий шароитларга жавобан улардан қонуний қарорлар қабул қилишга даъват этдилар. Нажижада, ҳадис ривоятлари тобора ҳуқуқий ва диний масалалар билан бирлашиб борди.

Энди: *суннат* ибораси билан Пайғамбаримизга тегишли бўлган турли хил ҳисобот ва хабарларни ёзиб олиш жараёнида пайдо бўлган нарсаларга нисбатан фойдаланиш мумкинми? – деган савол туғилади. Бу саволга жавоб берар экан, аввало, суннатни йиғиш жараёни улкан жамоавий саъй-ҳаракатлар самараси бўлганлигини ёдда тутиш керак. Бироқ, оқибатда, бу одамнинг чекловлари, ноаниқликлари ва маълум даражадаги мулоҳаза қилишга боғлиқ ҳолда инсон масаласи бўлиб қолади. Кўриб чиқилиши керак бўлган нарса шундаки, ёзиш жараёни ҳижрий иккинчи асрнинг ўрталарига қадар бошланган эмас ва ҳижрий учинчи асрга қадар тугамаган. Биринчидан, Исломий қонуний қарорлар сони бир неча бор кўпайган ва ҳозирги кунда авлоддан авлодга ўтиб келаётган ушбу мерос ҳар бир мусулмоннинг диний таълими ва тарбиясининг муҳим таркибий қисмига айланган. Бундан ташқари, Пайғамбаримиз ва унинг саҳобалари ҳаёти давомида суннат Аллоҳнинг Пайғамбарига нозил қилинган нарсани қўллашдаги ўзига хос амалларидан иборат бўлган бўлса, айтайлик, бажаринг ёки ҳатто тасдиқланг, уларнинг ҳеч бири вакуумда бўлмаган, кейинчалик суннат тушунчаси кенгайиб, Пайғамбарга айтилганларнинг ҳаммасини қамраб олди. Бу асосан оммавий тамойилларни ўз ичига олган Қуръон матни ва асосан аниқ, ўзгарувчан вазиятлардан келиб чиққан “башоратли матн” ўртасидаги фарқнинг муҳим жиҳатларидан биридир.

Қуръон Пайғамбарни кўп маротаба унинг фақат инсон эканлигини очик эълон қилишни буюрган. Аслида, у ушбу ҳақиқатни таъкидлашга уринди. Бинобарин, Пайғамбарнинг инсонпарварлиги унинг кўплаб сўзлари ва ҳаракатларини мажбурий қонунларни қабул қилиш учун асос деб ҳисобла-

шига йўл қўймайди. У буни хурмо дарахтларини чанглатиш фойдали амалиёт эмас деган фикрни билдирган таниқли бир воқеада аниқ айтди, шу сабабли у “мен фақат одамман” деб бундай нарсаларни билмаслик нуқтаи назаридан айтганларини қайта кўриб чиқди... Бу ерда биз Пайғамбарнинг қобилиятлари ва унинг оддий одам каби шахсий фикр ва диний таълим, инсонларнинг ҳақиқатни ва илохий ваҳийни фарқлашга уринишлари, дунёвий ишлар, маънавий масалалар билан айтганлари ўртасида қатъий фарқ қилаётганини топамиз. Шундай қилиб, мажбурий диний бурч бўлган Худо томонидан *ваҳий* ва ер юзидаги масалалар мавжуд бўлиб, улар ўз соҳалари мутахассисларига яхши маълум.

ОЛТИНЧИ БОБ

Суннатнинг ҳокимият тўғрисидаги хабарлари

Расулulloҳ (С.А.В.)нинг бирон бир ҳаракати ёки баёнотига оид хабар ёки фаолиятига ушбу давлатнинг ўзи каби ҳуқуқий мақом берилиши керакми? Бундай ҳисобот ёки хабар Худодан келиб чиққан мажбурий қонуний қарор учун асос бўлиши мумкинми? Пайғамбаримиз суннати ва мусулмонларнинг бу ҳокимиятни тан олиш мажбуриятини тасдиқлаганимизда, биз ҳақиқатан ҳам нуфузли бўлиш учун Пайғамбаримиз қилган ёки айтган бирон бир нарсанинг хабарлари унинг ҳақиқат эканлигига шубҳасиз исбот қилиниши кераклигини биламиз. Аммо, қандай қилиб Пайғамбарга итоат қилиш Худога итоат қилиш билан баробар деб айтишингиз мумкин? Чунки у ўзини ўз бошқарувчи ва қўмондон сифатида кўрсата олса ҳам, ҳақиқий ҳукмдор ва қўмондон Аллоҳдир.

Мусулмон уламолари, диний таълимотни ёки қонуний ҳукмни қўллаб-қувватлаш учун Пайғамбаримиз авторитети асосида ривоят қилинган ҳадисдан фойдаланишнинг асослиги, ушбу ривоят ҳақиқатан ҳам Аллоҳнинг Расулидан келганлигини аниқлик билан намойиш этиш қобилиятига боғлиқ ва бу воқеа Худонинг Расулидан шубҳасиз ишончли одамга етказилганлигини намойиш этиш қобилияти деган фикрга қўшилишади. Пайғамбар алайҳиссаломнинг ҳокимияти асосида ривоят қилинган воқеаларнинг ростлиги жиддий тортишувларга сабаб бўлди. Баъзи олимларнинг фикрига кўра, ҳеч қандай *усул* Пайғамбарнинг баёнлари ёки амаллари тўғрисида

берилган маълумот аниқ ва ишончли бўлишига қафолат бера олмайди. Бинобарин, улар Пайғамбар алайҳиссалом томонидан етказилган барча нарсаларга нисбатан ҳаракатларнинг қонунийлигини инкор этадилар. Бироқ, у фарқлар суннатнинг ўзи ҳокимияти билан боғлиқ эмас.

Олти олим ва уларнинг мактаблари суннатга бўлган ёндашувларига келсак, ханафийларга кўра, кенг тарқалмаган (ва шунинг учун *маиҳар* ёки *мустаф* деб таснифланмаган) ҳадис фақат дастлабки аҳамиятга эга. Шундай қилиб, у умуман Қуръоннинг айтганларини таърифламайди ва Қуръоннинг сўзларини мутлақ маънода белгиламайди. Имом Малик, фақат ушбу ҳадис бошқа нарса билан тасдиқланган ҳоллар бундан мустасно Абу Ҳанифа билан рози бўлди. Малик узилган занжирли ҳадисларни ишончли одамдан эшитган бўлса ва аниқ танлагани сабабли, у ишончли одамнинг ишончли рўйхатига асосланиб ишончли манба сифатида танланган бўлса, маъқуллайди. Ал-Шафи *Ал-Рисалаҳ* китобининг бутун қисмини “*баян*” жараёнининг беш даражасига ёки Қуръонни тушунтиришга бағишлаган. Ал-Шафи бир ҳадисни мақбул деб ҳисоблаш учун қатъий шартларни илгари сурди. Фикр аҳли ва ҳадис аҳли ўртасида Ал-Шафи давридаги тортишувлар *суннат* тушунчаси қандай тушуниланлиги, амал қилинганлиги тўғрисида асл маъносида тушунилиши керак катта чалкашликларни келтириб чиқариб, суннат мавжуд бўлмай қолган силжишни бошлади. Имом Аҳмад Чанбал суннатни Исломот таълимотининг асосий манбаси, яъни Қуръоннинг иккинчи ярми деб билган. Имом Аҳмад ўзининг ишончли, ҳалол, художўй ва ростгўй деб билган одамларгина ривоят қилган мусулмонлик ҳикояларига киритилган.

Зайдит мактабига кўра, имом Зайд ибн Алидан кейин якка ҳадислар фақат дастлабки ишончлиликни таъминлайди. Демак, уларга амалий қарорлар қабул қилиш учун асос сифатида ишониш мумкин, аммо таълимот эмас. Умуман олганда, ўн икки шиалар шофийнинг ҳуқуқшунослик тамойилларига бўлган муносабати билан сезиларли даражада рози. Бироқ, ўн икки шиалар алоҳида ҳисоботларни қабул қилиш-қилмаслик масаласида иккита қароргоҳга бўлинган. Илгари шиа ўн икки олимлари ушбу хабарни Худонинг Расулига ёки хатосиз имомга боғлаш мумкинлиги тўғрисида ишончли далиллар бўлмаса, бундай хабарларни рад этишган. Аммо шиа ўн икки олимнинг аксарияти алоҳида ҳисоботларни тан олишади, баъзиларининг таъкидлашича, ҳисобот икки ёки ундан ортиқ ровий томонидан ривоят қи-

линиши керак. Ўн икки шиаларнинг шахсий ҳисоботлари томонидан қабул қилиниши, шунингдек, ровийнинг ўн икки шиани, ҳисоб берган шахс ҳам ўн икки шиани талаб қилади.

Пайғамбаримиз (С.А.В.) нинг замонавий авлодлари ва уларнинг ривоятлари

Ҳадисни ўрганиш икки соҳадан иборат – ривоятга асосланган ҳадис (*Билм ал-ҳадис риваятан*) ва ҳадисни тушунишга асосланган (*Бил ал-ҳадис дираятан*), бу доирада ҳадис ҳақидаги барча билимларни таснифлаш мумкин. *Илм* тушунчаси тўртта тамойилга асосланади:

- 1) Услубга қатъий риоя қилиш;
- 2) Холислик ёки академик ҳалоллик;
- 3) Интизом тамойиллари ва биноларининг янги ишланмаларни қабул қилиш қобилияти;
- 4) Ўз-ўзини янгилаш қобилияти.

Файласуфлар *илм* сўзини онгда бирон бир нарсанинг образини шакллантиришни англатиш учун ишлатган. Шундай қилиб, бу идрок даражаси, бошқа даражалар камайиш тартибида тахмин (*занн*), шубҳа (*шакк*) ва иллюзия (*ваҳм*) ни англатади. *Илмнинг* тескариси жоҳиллик (*жаҳл*).

Дастлабки ҳадисшунос олимлар ўртасида одатда иккала услуб ва терминология даражаларида аниқ фарқ бор, улар одатда Ал-Хатиб ал-Бағдодийдан аввалги замондошлари бўлганлар ва ҳадиснинг кейинги олимлари, яъни Ал-Хатиб ал-Бағдодий (вафоти ҳижрий 463/ милодий 1071) ва Ал-Ҳафиз ибн Ҳажар (вафоти ҳижрий 852/милодий 1449) ўртасида келганлар. Ушбу гуруҳларнинг ҳар бири ўзларининг ўзига хос услублари, тушунчалари ва академик протоколлари билан тараққиётни нишонлаб, ҳадис илмларини эгаллашди. Бу гуруҳларнинг биринчиси амалий мойилликни тасвирлаб берди. Бу гуруҳга ҳадиснинг асосий танқидчилари кирган. Унинг уламолари ҳадисни фақат тўғридан-тўғри оғзаки етказиш орқали қабул қилиб тарқатдилар. Иккинчи гуруҳ назарий ёндашувни қабул қилди. Бу гуруҳнинг иши тўғридан-тўғри оғзаки яқка ривоят қилишдан кўра, ҳадисни етказиш учун ёзма материалларга таяниши билан ажралиб турарди. Бу кейинги давр ҳам юнон фалсафасидан олинган мантиқий тамойилларнинг ривожланишига гувоҳ бўлди.

Ҳадисшунослик соҳасида кузатилган ўзгаришлар унинг олимлари фойдаланган усулларда катта чалкашликларни келтириб чиқарди. Бундай чалкашликлар, аслида чуқурлашиб кетиб, кейинчалик барча олимлар ўзларининг саъй-ҳаракатларини асослаган барча тамойиллар ва асосларга таъсир кўрсатдилар. Бу кейинги ҳадис муҳаддислари томонидан белгилаб қўйилган қоидалар, мезон, атамлар ва таърифларнинг объективлиги ва ишончлиги тўғрисида саволлар туғдиради. Бу тамойилларни аниқлаб берганлар, эртакчилар ва ривоятчилар тўғрисида ўзларидан олдинги меросхўрлардан мерос бўлиб ўтган кўплаб баёнотларни тушунишга ҳаракат қилиб, катта талқин қилишлари керак эди. Улар бундай баёнотларни шаклантиришни ўраб турган аниқ ҳолатлар тўғрисида билимга эга эмас эдилар. Бинобарин, уларни қандай талқин қилиш ва улардан тамойил ва қоидаларни чиқариш борасида келишмовчиликлар юзага келди.

Имом аш-Шафи ўзининг суннат ва унга оид фанларни билишини тасдиқловчи “*Ар-Русала*” китобида Ислом ҳуқуқшунослигининг асослари тўғрисида ёзган биринчи олимдир. Шунга қарамай, аш-Шафи ўқитувчиликка оид илоҳиётшунослик ва илоҳиётшуносларни жуда танқид қилган бўлсада, ҳуқуқшунослик асослари тўғрисида ёзган издошлари томонидан қўлланилган ўқитувчиликка оид услуб илоҳиётнинг кучли таъсирида бўлган. Бунинг сабаби, Аристотел мантиғи ва фалсафаси ҳуқуқшунослик (фиқҳ) соҳасига ва унинг тамойилларига (*усул ал-фиқҳ*), шунингдек, умуман ислом илмларига, шу жумладан, албатта ҳадис илмларига кучли таъсир кўрсатганлиги билан боғлиқ. Таъсирларга заиф ҳадис билан ишлаш, контекстуал далилларга қараб, уни қабул қилиш ёки рад этиш орқали киритилди. Бундан ташқари, у *усул* олимлари нотўғри (*шадд*) деб ҳисобланиши мумкин бўлган, чунки уларнинг баёнчилари ишончли деб таснифланган қўшимчаларни қабул қила бошладилар. Бироқ, ишончли ривоятчи томонидан киритилган ҳар бир қўшилиш ҳақиқий эмас. Бу масалани шарҳлар экан, Ал-Ҳафиз ибн Ҳажар таъкидлашича, ҳадисшунослар ҳадисни саҳиҳ деб ҳисоблашлари учун ҳадисни ҳам нотўғри деб ҳисобланиши мумкин бўлган қўшимчаларни ҳадисшунос олимлари қабул қиладилар. Ушбу ёндашувдаги фарқни изоҳлар экан, Ал-Ҳафиз ибн Ҳажар ҳадислардаги заиф томонларни муҳокама қилишда Ибн ас-Солаҳнинг ўз нуқтаи назарини ифода этиш ўрнига, ҳадисшуносларнинг тушунчаларига таянганлигини ва уларнинг қарашларига кўпроқ аҳамият берганлигини таъкидламоқда.

Ҳикоячининг объективлик ва субъективлик баҳоси

Илм ар-рижсал (том маънода “инсон илми”) деб номланган фан, ҳадис ривоятчиларининг ҳикояларини қабул қилиш ёки рад этиш тўғрисида қарор қабул қилиш учун уларнинг ҳолатлари ва хусусиятларини ўрганеди. Ҳисоботни қабул қилиш ёки рад этиш зарурлигига таъсир қилувчи кўплаб омилларни ҳисобга олган ҳолда, ушбу фан кўплаб фанларга бўлинди. Бу кичик фанлар қуйидаги мавзулар билан шуғулланган: туғилиш ва ўлим тарихи; исмлар, агноменлар ва сарлавҳалар, насабнома; мамлакатлар ва саёхатлар; шайхлар ва уларнинг шогирдлари; ҳикоячининг баҳоси; эртакчиларни фарқлаш усуллари, масалан, исмлар бир хил бўлсада, лекин турли хил одамларга тегишли бўлса, исмлар унлиларсиз ёзилади ва шу тарика нотўғри ўқилиши ёки бир-бири билан аралаштириши мумкин ва ҳоказо; заиф ва ишончли эртакчиларни аниқлаш ва ҳ.к. Шунга қарамай, асосий эътибор ушбу ҳикоячининг ҳикояларини қабул қилиш ёки рад этиш масалаларига қаратилди.

Эртаклар фани (*Билм ар-рижсал*), хусусан, эртакчилар (эртаклар ва аёллар) билан боғлиқ: уларнинг характерлари, улар яшаган вақтлари, саёхатлари ва умрлари. Ҳикоячиларнинг характерини дастлабки кашф этганлар, улар Пайғамбарнинг “шериклари” деб атаганларни оқлашади. Ҳадисшунослар Пайғамбаримиз саҳобаларига “Пайғамбар билан учрашган, унга ишонган ва мусулмон бўлиб вафот этган киши” деб таъриф беришган. Аммо усул олимлари “ўртоқ” атамаси нимани англатишини ихтилоф қилишди. Масалан, баъзилар бунини Пайғамбарни узоқ вақт давомида у билан бирга бўлмаган ҳолда кўрган ва унинг ваколатларидан ҳикоялар бермаган одамни назарда тутган деб аташган. Бундан ташқари, саҳоба кимлигини аниқлашнинг турли хил услубларига қарамай, ҳамма саҳобалар Пайғамбарнинг айтганлари ва қилган ишларидан бир хил даражада хабардор эмас эдилар.

***Илм ар-рижсалда* ишлатилган атамалар**

Ҳикоячиларнинг характерларини баҳолаш учун систематик усул йўқ эди. Дастлабки ҳадисларни танқид қилувчилар кўпинча битта ривоятчини баҳолашлари билан фарқ қилар эдилар. Муаммолар, худди содир бўлганидек, ҳадисшунос ровийга шахсий баҳосини тақдим этганда пайдо бўлади, аммо унинг ривоятчи ҳақида айтганлари ҳар хил вазиятда ёки бир вақтдан бошқасига фарқ қилади. Дарҳақиқат, бир ҳадисда бир танқидчи икки хил фикр билдирадиган вазиятларни ҳам топиш мумкин. Яна бир муаммо шун-

даки, ривоятчи шахснинг фазилат ва билим сифатидаги умумий обрўси туфайли бошқа бирон бир киши томонидан қилинган ёки айтилган бўлса, бундай баҳолаш учун асос бўлмайдиган нарса туфайли уни нуқсонли деб ҳисоблаш мумкин. Бироқ, ҳикоячиларни тадқиқ қилишда қўлланиладиган усуллар ҳар бир танқидчига бошқача эди. Аҳволни тасвирлаш учун Яъқуб ибн Шайба бир марта Яҳё ибн Моиндан сўради: “Сиз ўз ривоят қилувчиларини Ибн Сурон сингари танлаган бирон бир ворисни биласизми?”. У бошини чайқаб: “Йўқ”, – деб жавоб берди.

Нотиқларни баҳолаш методикасидаги бўшлиқлар

Ҳикоячи қандай ҳукм қилинишига оид бир нечта бўшлиқлар мавжуд. Биринчиси, сохталаштириш (*ал-тадлис*) ва сохталаштирувчилар (*ал-мудаллисун*) . Бу нуқсон ёки камчиликни яшириш (*далласа*)ни англатиб алдаш орқали содир бўлади. Ҳадисни ўрганаётганда, бу феъл ривоят қилувчининг тингловчини йўлдан оздириш учун қиссадаги хато ёки камчиликни яширганлигига ишора қилади. Ҳадисларни сохталаштириш амалиёти умуман ҳикоячилар орасида кенг тарқалган бўлсада, уларни баҳолаш учун ёзилган китобларда юздан ортиқ бўлмаган бундай ҳадисларни бузадиганларнинг тавсифлари мавжуд. Бир-бирига замондош бўлган одамлар орасида ҳам ҳадисни сохталаштиришни аниқлаш қийин эди.

Иккинчидан, бу сохта, ёлғон ҳадислар сонининг кўпайишига олиб келади. Учинчидан, ровийнинг номаълумлиги. Агар ушбу ҳодисани ўз вақтида кузатиб борадиган бўлсак, ҳадисшунослар , агар ҳадисни узатилиш занжири тушунарсиз деб ҳисобланган ровийнинг исми бўлса заиф деб ҳисоблашларини аниқлайдилар. Шу билан бирга ривоятчининг тушунарсизлиги ёки йўқлиги, бир даврдан бошқа даврга, бир жойдан иккинчи жойга ўзгариб туриши тўғрисида қарор қабул қилинган мезон. Тўртинчидан , вилоят, ўзига хослик хурوفот ёки мутаассиблик. Баъзи ривоятчиларнинг ишончлилиги заиф эди. Бешинчидан – сентименталлик, бу билимга ҳеч қандай алоқаси йўқ, шунга карамай, у ривоят қилувчиларни ҳам, ҳадисни ҳам баҳолашда кўплаб танқидчиларни ранг-баранг қилди. Олтинчиси – тақлид, унда бир қатор ҳадисшунослар, ривоят қилувчиларнинг ҳолатлари ва характерларидан беҳабар, шунчаки шерикларининг фикрлари ва баҳоларини такрорладилар. Еттинчиси – қонуний ва ўқитувчиликка оид қудуқ, бунда фикрлар хилма-хиллиги айрим ҳадис ривоятчиларини илмий баҳолашга таъсир кўрсатган. Саккизинчисига шахсий тарафқашлик сабабли ҳадис ровийлари

учун ва уларга қарши алдов сўзлари киритилган.

Ровийларнинг хотираси

Ҳадисшунослар хотирани (*дабт*) икки турга ажратадилар. Биринчиси (*дабт ал-садр*), сўзма-сўз “ёдда сақлаш”, бу ёдда ёки қалбда сақланадиган нарсаларни ёдлаш – сақлашни англатади, иккинчиси эса (*дабт ал-китаб*), сўзма-сўз “китоб сақлаш”, яъни ёдлаш ва ёзма равишда ёзиб олинган ёзувларни сақлаш қобилиятини англатади. Оғзаки ривоятларга келсак, ҳадис йиғувчилар ўзларининг ривоятларида баъзида хатолар бўлганлигини тан олдилар. Агар ривоятчи хотирасини йўқотган бўлса, унинг ҳикоясини қабул қилиш-қилмаслик тўғрисида келишмовчиликлар мавжуд, баъзилари бунини қабул қилади, бошқалари эса рад этади. Ушбу тоифага кирадиган бир ҳадисда шундай дейилган: “Агар аёл васийсининг розилигисиз турмушга чиқса, никоҳ бекор бўлади”. Баъзи ҳадислар бошқа сўзлар билан айтиб бериш (парафраза) орқали етказилиб, унда баъзи сўзлар синоним атамалар билан алмаштирилади. Ҳадисшунослар, ривоят қилинган аксарият ҳикоялар парафраза қилинган деган фикрга қўшилишади. Шу билан бирга, ёзма ҳисоблар қўшимчалар, ўчиришлар ёки бошқа ўзгаришлар натижасида бузилган бўлиши мумкин. Аслида муаллифларнинг қариндошлари, яқин дўстлари ва талабалари кўпинча уларнинг китобларига аралаштирилган. Ушбу тоифадаги хатоларни аниқлаш қийин.

Исод танқиди матн танқидига қарши

Биз энди ҳадисларнинг саҳиҳлигини Қуръон мазмуни билан таққослаб, унинг ҳақиқий мазмуни асосида аниқламаймиз. Аммо Пайғамбаримиз саҳобалари айнан шу таққослаш билан шуғулланишган. Бунинг ўрнига ҳадисни танқид қилиш усули етказиш занжирлари ва ровийларнинг феъл-атворларини ўрганишга асосланган бўлиб, биз ушбу усулдан энг кўп ўрганадиган нарсалар бу ровийлар ва уларнинг қиссалари ҳақидаги дастлабки ҳукмлардир. Нафақат ҳадислар ва бошқа тарихий хабар ва ривоятларни, балки Қуръонга зид фикрлар, ғоялар ва турли хил талқинларни баҳолашдаги ноаниқлик шунчаки мусулмонларни қийнаётган руҳий фалажнинг белгисидир. Дарҳақиқат, суннат “*илм ар-рижал*”, ривоятчини баҳолаш фани томонидан қўлга киритилган.

Бизгача етиб келган ҳадис тўпламларини тарк этишга чақирмайман. Жиддий муаммо шундаки, агар биз Қуръон билан таққосланадиган ҳар қандай

китобни кўриб чиқсак, бу Қуръоннинг ҳақиқий бўлиши ва тарихий ёзувлар учун нимани англатишини билиш қобилиятимиз етишмаслигидан далолат беради. Қуръон ўз тасдиғини уни етказганлардан эмас, балки ичидан олади. Шундай қилиб, биз ҳадиси шарифнинг занжири (*иснад*) эмас, балки унинг матни (*матн*) ҳам танқид қилишимиз муҳимдир. Ҳадисшунос олимлар томонидан ишлаб чиқилган турли хил меъёрларни ўрганиш натижасида ўн тўққизта асосий мезон рўйхати келтирилган, агар улар бажарилмаса, ҳадисни рад этиш талаб қилинади. Ушбу мезон қуйидагича:

1. Қуръоннинг аниқ, равшан маъноларига, тасдиқланган суннатига ёки диннинг зарур қоидаларига зид бўлмаслиги керак.
2. Бу ҳиссий тажрибага ва кузатилган дунё ҳақида биз биладиган нарсаларга мос келиши керак.
3. У белгиланган илмий билимларга ёки табиат қонунларига зид бўлмаслиги керак.
4. Бу сезги ёки инкор этиб бўлмайдиган далилларга ёки ўрнатилган тажрибага зид бўлмаслиги керак.
5. Тиббиёт, астрономия ва бошқа соҳаларда ўрнатилган илмий маълумотларга зид бўлмаслиги керак.
6. Унинг Пайғамбаримиз томонидан белгиланган нотиклик меъёрларига мос келмайдиган заиф тилшунослик услуби бўлмаслиги керак. Шунингдек, унда Пайғамбар ҳаёти давомида муомалада бўлмаган атамалар бўлмаслиги керак.
7. У Ислом қонунларига зид бўлган ахлоқсиз ҳаракатларни рағбатлантирмаслиги керак.
8. Унда хурофот ёки бемаънилик бўлмаслиги керак.
9. У маълум бир мазҳаб, эътиқод ёки фирқага риоя қилишни тарғиб қилмаслиги керак.
10. Бундай воқеаларни ва уларнинг содир бўлиш вақтини текшириш учун аниқ тасдиқланган тарихий фактлар ва ҳодисалар ёки соҳа мутахассислари томонидан тан олинган археологик далилларга зид бўлмаслиги керак.
11. У бир ёки икки киши жамоат гувоҳи бўлган муҳим воқеалар ҳақида гапирмаслиги керак.
12. Илоҳий сифатларнинг асосий Исломий таълимотига зид бўлмаслиги керак – илоҳийга тегишли бўлиши керак бўлган хусусиятлар, илоҳийга тегишли бўлмаган ва илоҳийга тегишли бўлиши мумкин бўлган хусу-

- сиятлар, худди шундай, бу Худонинг олийжаноб хабарчилари тўғрисида нима керак, нима керак бўлмаслиги ва нимани оқилона айтиш мумкинлиги тўғрисида асосий Исломий таълимотга зид бўлмаслиги керак.
13. У бирон бир аҳамиятсиз қилмиши учун қатта мукофот ваъда қилмаслиги ёки кичик жиноят учун қаттиқ жазо билан таҳдид қилиши керак.
 14. Ривоят қилувчи ушбу воқеа баёнидан шахсан ўзи фойда кўрмаслиги ёки уни ташқи таъсир остида айтмаслиги керак.
 15. У ўтмишдаги динлар ёки тараққиётлардан келиб чиққан таълимот ёки фалсафий таълимотларга ишонишни рағбатлантирмаслиги керак.
 16. Ҳадис матни ёки унинг етказиш занжирида бирон бир қонунбузарлик ёки жиддий нуқсон бўлмаслиги керак.
 17. Бу етакчи саҳобалар томонидан рад этилмаслиги ёки улар ўртасида тортишув мавзусига айланмаслиги керак.
 18. Ҳодиса маълум бир ривоятчига тегишли бўлганидан кейин, ўша ривоятчи у айтганини рад этган бўлиши керак эмас.
 19. У айнан асл нусхаси тузилган шаклда, камчиликлар ва қўшимчаларсиз узатилиши керак.

Мен ўз ҳамкасбларимни Ислом қонунлари ва ёзма анъаналарини ўрганаётган барча талабаларни ушбу методологияни ўрганишга ва ўргатишга, уни бойитишга ва кристаллаштиришга, шу билан Қуръонга таянишга даъват қилувчиларнинг ҳаракатларига тўсқинлик қилишга чақираман. Замонавий деконструктивистик фикрга қараб, ҳадисшунослар “ҳадис илмлари” алоҳида дунё ва академик тадқиқот соҳасининг ажралмас қисми эмас деган нотўғри тушунчани қайта кўриб чиқишлари керак. Ҳадис илмларига нисбатан ёндашув ҳар томонлама, ҳар бир ривоятнинг моҳияти ва маъносини ҳуқуқий масалаларни янада кенгроқ пикселлар билан кўриб чиқадиغان ҳар томонлама бўлиши керак. Пайғамбар (С.А.В.), суннат ва Қуръон билан улар орасидаги зиддиятлар ва тўқнашувлардан қочадиган тарзда узвий боғлиқ бўлиши керак. Бу дунёда мусулмонлар кундалик ҳаёт кечираётган ҳозирги ижтимоий, иқтисодий, интеллектуал ва маънавий муаммоларни тўғри ва энг самарали ечими учун зарурдир.

Муаллиф

ТОҶА ЖОБИР АЛАЛВОНИ (1935-2016) Ал-Азҳар университети битирувчиси, халқаро миқёсда таниқли олим ва ислом ҳуқуқий назарияси, ҳуқуқшунослик (фиқҳ) ва усул *ал-фиқҳ* мутахассиси бўлган. У кўплаб асарлар муаллифи ва ОИС Исломий Фиқҳ Академиясининг аъзоси ва АҚШнинг Виржиния штатидаги Ашбурн шаҳридаги Cordoba университети президенти бўлган.

Изоҳлар

1. Катта ва курсивсиз (Суннаҳ) бу сўз мусулмонлар ўзларининг амалий ҳаётларида *тақлид* қилишлари керак бўлган намуна сифатида кўриб чиқилган Пайғамбарнинг сўзлари ва ҳаракатларини тавсифловчи ҳадисларнинг бутун таркибига ишора қилади. Ушбу сўз кичик ва яқка ҳолда (суннаҳ) да Пайғамбар томонидан маълум бир вазиятда келтирилган аниқ бир мисолни англатади. Масалан, овқатланишни чап қўл билан эмас, балки ўнг қўл билан “суннаҳ” деб аташ мумкин. Ва ниҳоят, бу сўз кичик ва курсивда (*суннаҳ*) бўлса, бу сўз арабча сўзга нисбатан ёки сўзнинг асосидаги тушунчага нисбатан шундай ишлатилади.
2. (*Мафҳум*) ва техник атама (*мусталаҳ*) тушунчаси ўртасидаги фарқлар жуда нозик, аммо аҳамиятли. Тушунча турли хил усуллар билан ифодаланиши мумкин бўлган таъриф билан ёки баъзида процессуал таъриф деб аталадиган нарса билан боғлиқ. Техник атама, аксинча, одатда боғлиқ сўзларнинг аниқ тўпламидан ташкил топган қатъийроқ таъриф билан боғлиқ.

Халқаро ислом тафаккури институтининг китобларининг қисқача сериялари – китобхонларга асл нусханинг асосий мазмуни тўғрисида маълумот бериш учун қисқартирилган шаклда ёзилган институтнинг муҳим нашрларининг қимматли тўпламидир.

Мувозанатни тиклаш: Қуръон ҳокимияти ва суннатнинг ҳуқуқий ҳолати, суннатнинг Исломдаги мавқеи ва унинг Қуръон билан асосий алоқаларини ўрганади. Пайғамбарга *тақлид* қилиш учун мақтовга сазовор ният, саъй-ҳаракатлар ҳисобга олинган ҳолда, асарда оғзаки ва ёзма анъаналарнинг ривожланишидаги нозик масалалар, хабарларнинг ҳақиқийлигини, етакчиларнинг табиатини ва ҳоказоларни текшириш бўйича машаққатли ишларга қарамай, олимлар дуч келган қийинчиликлар ва кўплаб ривоятларнинг мураккаблиги тобора ошиб бориши ҳақида ўрганилган. Бу Пайғамбар (С.А.В.) ҳаёти, сўзлари, ҳаракатларининг соддалиги ва равшанлигинини таъминловчи ривоятлар тўпламининг тобора ўсиб бораётган мураккаблиги, ривожланаётган ахборот лабиринтидир. Муаллиф, *суннат* тузилгандан сўнг, мусулмон жамоати Пайғамбарнинг қилган ишлари ҳақидаги ривоятлар фойдасига Қуръонни эътиборсиз қолдира бошладилар ва бундай ривоятлар Қуръонни оқибатда сунний ривоятлардан воз кечиб, Ислом ҳуқуқшунослиги фойдасига исломий ҳуқуқ матнлари Қуръонни ҳам, суннатни ҳам ўз ичига олган деган ақидани айтади.

Ушбу асар улар ўртасидаги муносабатларни тиклаш мақсадида ёзилган. Яъни, Пайғамбарлар суннати Қуръон билан бир-бирига қарама-қарши тўқнашувларга йўл қўймаслик, ҳадисни нотўғри ишлатиш ва суистеъмол қилишдан сақланиш, янги замон талаблари ва муаммоларига жавоб берадиган тарзда боғланиши керак.